

ગોષ્ઠિ



‘કુમાર’ એક વધુ વર્ષ પૂર્ણ કર્યું. એ આખા વર્ષના સમાગમે એના સહલાવીઓ સાથેનું તેનું સખ્ય બેશક વધુ ગાઠ બનાવ્યું હશે જ. આ અંકથી પાછી નવી જ પગ-હંડી શરૂ થાય છે. એને પહેલે જ પાને વિ-લક્ષણ મુશોભનો સહિત રજૂ થતું કાવ્ય ‘નિશીથ’ એ રૂઢરમ્ય નર્તકના કલ્પાયિત નૃત્યથી તમારાં યે અંતરે વંદોળ મથાવે તો નવાઈ નહિ. આ અને આ અંકના સાજ સજવામાં જે વિરલ વરતુ ‘કુમાર’ને સાંપડી છે તે, આવતા એપ્રિલ માસમાં જેમનો જયંતી ઉત્સવ ઉજવવાનો છે એ ગુજરાતની અસ્મિતાના આઘ્ઘોતક ક’લ-કાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્યના પૂર્ણગી ચિત્ર-ની, ગુજરાતના એ વિશ્વકર્માની પુણ્યપ્રલા-ના નીતાર સમા એમના ચરિત્ર સાથે એમ-ના વ્યક્તિત્વના સમર્થ ઘોતક એ ચિત્રના મુયોગથી એ સરસ્વતીસેવકને યોગ્ય અર્ધ્ય આપવાનું સૌભાગ્ય ‘કુમાર’ને સાંપડ્યું છે. આ ‘પ્રાચીન ભારત’નો લેખ તમે વાંચ્યો હશે તો એ જ તરુણ લેખકનો આ અંકમાંનો ઇતિહાસ પૂર્વેના કાળ પ્રત્યે તમારી સંમેહભરી જિજ્ઞાસા જગવતો ‘માનવ-જીવનમાં કલાનો પ્રવેશ’ લેખ તમે જોતો નહિ જ કરો. અને નાનીમોટી લેખમાળાઓ ને વૈવિધ્યભર્યા લેખોથી ‘કુમાર’નાં પાનાં પર અવારનવાર ઝબકી ઊઠતા હરિકૃષ્ણ વ્યાસની વિચક્ષણ અન્વેષક બુદ્ધિથી તમે ક્યાં અપરિચિત છો કે આ અંકથી શરૂ થતી એમની ‘નવા પ્રયોગો’ લેખમાળાની ભલામણ કરવાની જરૂર રહે? ‘લોકમાતા’ માં તમે કાકાસાહેબનો ‘જિગતો ધોધ’ તો વાંચ્યો હશે પણ આ અંકમાં ભૂમાતાના વાતસલ્યપ્રેરિત સ્તન્યધારાના કુવારા સમા એ ધોધનું પુનર્દર્શન કરાવે છે તે તો ખરેખર આપણી કલ્પનાને પાગલ બનાવી દે છે. ‘વનવગડાનાં વાસી’ જ્યારે પણ ‘કુમાર’ ને પાને ચડે છે ત્યારે એટલી ને એટલી જ તાજપ અતુલવાવે છે. આ અંકમાં ‘દિન-કુલપતિ’ ‘મેઘાસિન્ધુ’ ‘મુલાખિતકાવિદ’ એવાં અનેક બિરુદોથી નવાજાયેલા, પક્ષી-ઓમાં કુલશ્રેષ્ઠ એવો ‘શુક’ રજૂ થાય છે. ને છતાં આ અંકની અરઘોઅરઘ જેટલી સામગ્રી તો હજી અનિર્દિષ્ટ જ રહી જાય છે!

ચિત્રો	નિશીથ	ચૂજશત કલાસંધ	પૂર્ણ
	કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્ય (પૂર્ણગી) રવિશંકર રાવળ મુખચિત્ર કર્નલ બેટ્ટી સામે દીપના સૈન્યની કૃત્ય (પૂર્ણગી)		૮
કાવ્ય	પ્રવાસ (ફોટો)	બલવન્ત ભટ્ટ	૯
	નિશીથ	હમાશંકર જોષી	૧
	‘ધ્વનિ’ વિભાગ		૨૩
	ગીતો સૂણાં	તનમુખ ભટ્ટ	
	એક ચિત્રને	પ્રદીપ પારેખ	
	અનંતની પગહંડીએ	રાજેન્દ્ર સાહ	
	‘વિષ્ણુ અવતરો’	ભાનુ ભ. શુક્લ	
	પીડા હરે છે	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	
	સ્વમાં	ચાલુકલાલ શુક્લ	૩૨
	કેડીઓ પ્રગતિભણી	‘મોહિનીચન્દ્ર’	”
	હેમચન્દ્રાચાર્ય	અસોક હર્ષ	૪
ચરિત્ર			
વાર્તા	વિલીપણની શોધમાં	વી. આર. ભટ્ટ	૧૪
લેખો	માનવજીવનમાં કલાનો પ્રવેશ	અમૃત વસંત	૯
	આઘ સૃષ્ટિ	દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી	૧૭
	ટિકીટો સંઘરવાનો શોખ	હરિલાલ ઝંકર	૧૮
	નવા પ્રયોગો	હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	૧૯
	બેગના ધોધનું પુનર્દર્શન દત્તાત્રેય જાલકૃષ્ણ કાલેશ્વર		૨૫
	શુક અને સારિકા (વનવગડાનાં વાસી)	‘વનેચર’	૩૦
	જીવનનું પરીઠ	પ્રભુદાસ જી. માંધી	૩૩
	સિંહલનો સામનો (મારી સફર-૧૮)	જીવરામ જોષી	૩૭
વિભાગો	મારી નજરે	ર. મ. રા.	૩
	Our Friends Abroad		૨૨
	આ મહિનો (જાન્યુઆરી) . . . અને એની પ્રતિમા		૨૪
	પંચતંત્રની વાર્તાઓ (જાળવિભાગ) દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી		૩૨
	પતંગ દડો ને ભમરડો (જાલકાવ્ય) રમણલાલ સોની		૪૦
	નવો પથરો (ફૂનીયા ફરની અને નજીકની)		૪૧
	ફોટોગ્રાફી	બલવન્ત ભટ્ટ	૪૨
	માધુકરી		૪૩
	છેલ્લું પાનું		૪૮

સુદ્રક-જાન્યુલાઈ રાવત; તંત્રી અને પ્રકાશક-રવિશંકર રાવળ કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬, પરકેશન ૧૨ શિ., જી માસિક લવાજમ રૂ. ૩; છુટક નકલનો ૧૦ આવા. મુખાધના એજન્ટો-આર.આર. શેઠની કંપની, અને સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ રોડ ટી. બહેરખાપરના સોલએજન્ટ રાવળ પ્રધર્મસિન્હસેસરોડી કુમારમાંનાં સર્વ લખાણો ચિત્રો અને ફોટો કૌપીરાઈથી રક્ષિત છે

નિશીથ

કવિના એ જ નામના તાલેતરમાં બહાર પડનાર સંગ્રહમાંથી

નિશીથ હે! નર્તક કુદ્રમ્ય!

સ્વર્ગગનો સોહત હાર કંઠે,
કરાલ અંઝા ડમરૂ બજે કરે,
પીંછાં શીર્ષે ધૂમતા ધૂમકેતુ,
તેજમેઘોની ઊડે દૂર પામરી.
હે સૃષ્ટિપાટે નટરાજ ભવ્ય!

ભૂગોલાધે પાયની ટેક લેતો;
વિશ્વાન્તર્ના વ્યાપતો ગર્તે ઊડા
પ્રતિક્ષણે જે ચકરાતી પૃથ્વી,
પીઠે તેની પાય માંડી છટાથી
તાલી લેતો દૂરના તારકોથી.
દેલાવી બે બાહુ, બ્રહ્માંડ ગોલે
વિંઝાઈ રહેતો, ધૂમતી પૃથ્વી સા
ધૂમે, સુધૂમે ચિરકાલ નર્તને.
પડે પરંતુ પદ તો લયોચિત
વસુંધરાની મૃદુ રંગભોમે,
બજંત જ્યાં મંદ્ર મૃદંગ સિંધુન

પાયે તારે પૃથ્વી ચંપાય મીઠું,
સ્પર્શે તારે તેજરોમાંચ દ્યોને.
પ્રીતિપોયાં દંપતીચંતરે કો
વિકારવંદોળ મચે તું-હૃદયે.

નિહારિકાનાં સલિલે ખેલનારો
લેનાર જે તાગ ઊડા બગોલ-
રંગાંગણે તું ઉતરે અમારે.

દીઠો તને સ્વૈર ધ્રુમંત બ્યોમે;
અગસ્યની ઝૂંપડીએ ઝુકતો,



કે મસ્ત પેલા મૃગલુપ્થ ધ્યાનને
પ્રેરિત વ્યોમાંત સુધી અટકેલ.
સમર્પનો વા કરીને પતંગ
ચગાવી રહેતા ધ્રુવશું રમતો.
પુનર્વસુની લઈ હોડકી જરી
નોકાવિહારે ઉરને રિઝાવતો.
કે દેવયાની મહી જે ઝુંકતો.

દીઠેલ હેમંત મહી વળી, મધા
તાણું લઈ દાતરડું નિરંતર
શ્રમે નભક્ષેત્ર તણા સુપકવ
તારાગણો-ધાન્યકણો-લણતો.
ને વર્ષામાં લેટતો અશ્ર આદી.
હે રૂપામાં રાચતા નવ્ય યોગી !

૪

નિશીથ હે ! શાંતમના તપસ્વી !
તજી અવિશ્રાંત વિરાટ તાંડવો,
કદીક તો આસન વાળી ખેસતો
હિમાદ્રિ જેવી દઢ તું પલાંદીએ.
ઉત્કાંતિની ધૂણી ધણે ઝળાં ઝળાં,
ઉડુસ્કુલિંગો ઉડતા દ્વિગંતમાં.
ત્યાં ચિંતવે સ્પિરિટસ્ય ઊડાં
અમાસઅંધારતલે નિગૂઢ તું.

અને અમે માનવં મંદ ચેતવી
દીવો તને જ્યાં કરીએ નિહાળવા,
જૂસ્લાવિકારયું મુખ ભેંધ ચંડ
તાકે દગોથી રહીએ જ વીંટી
નાની અમારી ઘરદીવડીને.
ને ભૂલવાને મથીએ ખિલેલું
સ્વરૂપ તાકે શિવરુદ્ર વ્યોમે.

૫

સંન્યાસી હે ઊર્ધ્વમૂર્ધા અધોર !
અંધાર અચેલ કપોલભાલે,

ડીલે ચોળી કૌમુદીચેતલસ્મ.
કમેલું બંકિમ અષ્ટમીનું
કે પૃણિમાના છલકંત ચંદ્રનું.
કરે રસપ્રોક્ષણ ચોદેશે, જે
સ્વયં ચરે નિઃસ્પૃહ આત્મલીન,
દારેદારે દૂકતો ભેગધારી.

પ્રસુમ કોઈ પ્રણયી યુગોનાં
ઉન્નિદ્ર હૈયાકમલો વિપે મીઠો
ફેરાવતો ચેતનનો પરાગ.
સ્વયં સુનિશ્ચયલ, અન્ય કેરાં
રાચે કરી અંતર મત્ત ચંચલ.
ખેલનંદા હે શાંત તાંડવોના !

મારા દેશે શાશ્વતી શર્વરી કો,
નિદ્રાધેરાં લોચનો લોકકેરાં,
મૂર્છાછાયાં ભોળુડાં લોકહૈયાં:
તે સર્વ ત્વન્નીરવનૃત્યતાલે
ન જાગશે ઘૌનટ હે વિરાટ ?

મારે ચિત્તે મૃત્યુધેરી તમિસ્રા,
રક્તસ્રોતે દાસ્યદુર્ભેદ તન્દ્રા.
પદપ્રપાતે તવ, હે મહાનટ,
ન તૂટશે શું ઉરના વિપાદ એ ?
તાલે તાલે નૃત્યના રક્તવેણુ
સંગીત આંહી શું નહિ રુકે નવાં ?

શ્રાન્તોને તું ચેતના દે, પ્રકુલ
શેઠાવતો તું પ્રકૃતિપ્રિયાને,
ને માનવોની મનોમૃત્તિકામાં
સ્વપ્નો કેરાં વાવતો ખી અનેરાં.
તું સૃષ્ટિની નિત્ય નવીન આશા.
ન આટલું તુંથી થશે ? કહે, કહે,
નિશીથ વૈતાલિક હે ઉપાના !



સોળમે વર્ષે

● પંદર વર્ષો વીતી ગયાં. પહેલા વર્ષથી 'કુમાર'નો પરિચય જેઓ પામ્યા હતા તેઓ તો આજે પ્રૌઢ બની ગયા છે, જગતના વ્યવહારમાં સક્રિય ભાગીદાર થઈને પોતાનું અને દેશનું ધડતર કરી રહ્યા છે. તેમાંના કોઈક જ હવે 'કુમાર' જેવાની જરૂર ધારતા હશે; પણ એમનાં મન એટલી સાક્ષી તો જરૂર પૂરશે કે 'કુમાર' જે પ્રકારનાં આદર્શો અને વ્યવહાર શિક્ષણનાં વિધાનો ખાંધ્યાં હતાં તે આજે લગભગ ખરાં પડ્યાં છે. જે શાળાશિક્ષણની સામે 'કુમાર'નો સતત પોકાર હતો તે આજે સર્વાનુભવે દેશની અદ્યોગતિ અને બેકારીનું વાહન ઠર્યું છે. યુનિવર્સિટીના ખર્ચાળપણા અને વંધ્ય શિક્ષણ-પ્રચારે સૌની આંખ ઉઘાડી છે અને સ્વાનુભવ, સ્વપ્રયોગ તથા હસ્તકૌશલ્યને પુનઃ શિક્ષણનાં ઉપયોગી તત્ત્વો ઠરાવ્યાં છે. શરીરસ્વાસ્થ્ય, તાલીમ, સંઘશિસ્ત અને રાષ્ટ્રસેવા જ માણસની લાયકાતની કસોટી ગણવા લાગી છે. આ નવીન જીવનપ્રણાલી માટે વિદ્યાર્થીને માર્ગદર્શન આપે એવા શિક્ષકો શાળાઓ કે હાઈસ્કૂલોમાં ક્વચિત જ અપવાદરૂપે સાંપડશે.

આપણી કેળવણીની લાચારી

● પાઠ્યપુસ્તકો અને પરીક્ષાઓની પાછળ તગડાવી જીવન, સમય, સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિને વિના પરિણામ ધાત કરનારા શિક્ષાગુરુઓને તો શું કહેવું? એમની નોકરીઓ અને પગારોના સ્વાર્થ આડે એમણે કદી સાચી કેળવણીના પોકારમાં સહાનુભૂતિ કે સહાય માટે અક્ષરે હમ્યાર્યો નહોતો; પણ આજે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા રાષ્ટ્રે ઘડેલી ઔદ્યોગિક તેમજ બૌદ્ધિક કેળવણીની યોજના એ વિચારે ને વ્યક્તિગત લાગણીથી વિદ્યાર્થીઓને તે અપનાવવા પ્રેરણા આપે તેમજ તેમના પ્રયત્નોમાં પ્રોત્સાહ અને સહાય આપે.

સાદી સમજ આપણને શીખવે છે કે લાખો રોજગારીઓ, વેપારીઓ, કારીગરો અને કામદારોએ પોતાનો જીવનનિર્વાહ શોધવામાં અને વ્યવહાર ચલાવવામાં આ લોહીપીતાં અને માનસધ્વંસ કરતાં કારખાનાંનો લેશ પણ આશ્રય લીધો નથી હોતો. છતાં ભુક્ષિતા ઇન્દરદાર શિક્ષકો અને માસ્તરોએ વિદ્યાર્થીઓમાં પરીક્ષાના સર્ટિફિકેટ વિના પાર જ ન પડાય એવો એક પ્રકારની નિસહાયતા અને લાચારીનો મંત્ર ફૂંકી દીધો છે કે તેમની આગળ જગતના અનેક સ્વપ્નસાધકો

અને પ્રાયોગિકોનાં દૃષ્ટાંતો અફળ બન્ય છે.

આઈઝાક ન્યૂટન શાળાના વર્ગમાં છેલ્લો રહેતો અથવા એડીસન ઘરમાં ગડબાંગ કરતો કે ફ્રાંક ઘડીઆળો વીંખીને સમી કરી શકતો એવી બડી બડી વાતો ચોપડીમાં વાચ્યા પછી એ શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓની રબમાં ઉદ્યોગ, વેપાર, વિજ્ઞાનપ્રયોગ કે પ્રવાસોનાં મંડળો કરવામાં અથ્ર ભાગ લીધો હોય એવા દાખલા ગુજરાતમાં બહુ જ થોડા મળશે. વિજ્ઞાનની ખાતરી પ્રયોગશાળા તો હજી સાંભળી જ નથી. પ્રોફેસરના ઘરમાં કે શાળાના છાપરા નીચે ઉદ્યોગ માટે એકાદ કાતર ચમ્પુ કે હથોડી જેવાં સાદાં ઓળંગે કોઈ વિરલાને જ નાનપણમાં મળ્યાં હશે. બગીચો, ખેતીવાડી કે કાંતણ અને વણાટનો યશ તો માત્ર સત્યાગ્રહાશ્રમ જ લઈ શકશે. સારા અંગ્રેજોનો વડીલી પટપટારો કરનાર અને ઇસ્ત્રીબંધ કપડાં પહેરી ફરનાર આગળ રચના કરનાર કે મૂર્તિ કરનાર આલેખનકાર કે સમાજની સેવા કરનાર નવરા અને કમ અક્ષલના ગણાય. કારીગરો અને સમાજના ઉપયોગી પદાર્થો સરજનાર માત્ર વેડીયા અને અણુઘડ મનુષ્યોમાં બપે. ત્યારે કેળવણીમાં સુજનતા, બંધુભાવ કે માનવ સમાનતાનાં તત્ત્વો ક્યાંથી ઊગે?

'કુમાર', સોળમે વર્ષે, નવાયુગની ઉઘડતી ઉપાગમાં આશા અને ઉત્કર્ષના સંદેશ વાંચી રહ્યું છે. સંઘજગતિ, સ્વાભિમાન, સ્વપ્રયાસ અને સ્વનિર્ણયના મંત્રો પ્રબળને સજીવન કરી રહ્યા છે. એની ખરી ખેતી તો વિદ્યાર્થી માનસમાં જ હોઈ શકે અને પ્રૌઢતાએ એનો ફાલ ઊતરે ત્યારે ક્યાંથી એ બીજ વવાયાં તે શોધવું હોય તો શિક્ષણ આપનાર સંસ્થાઓમાં જ શોધ કરવી પડે. એ પછી શાળાઓ હોય, મંદિરો હોય કે સંત પુરુષોનો સમાગમ હોય અથવા સુચાચન અને સદ્ગ્રંથો હોય. કુમાર નમ્રપણે માને છે કે તેણે પ્રબળ જીવનના પાયામાં પોતાનો યથાશક્તિ જીવતો ફાળો આપ્યો છે અને માર્ગરચના કર્યાં કરી છે. ભવિષ્યમાં કોઈ વિશેષ પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ તેથી વિશેષ કરી બતાવશે જ એ ભાવના ને આશા તો અમે હમેશાં રાખી છે અને રાખીશું પણ.

પ્રિય વાંચનારાઓ, 'કુમાર' માટે તમને કંઈ પણ પક્ષ-પાત બંધાયો હોય તો જેઓ તેના પરિચિત ન હોય તેમની આગળ તેના પ્રચાર અને પ્રયાસની વાત જરૂર કરજો.

ર. મ. રા.

સો

રતના ગ્રહરિપુને દરાવી ગુજરાતની અરપજી રૂપરેખાને સીમાગદ્ધ યનાવનાર અને રુદ્ર-ગદાલયના નામોતા મદાન શૈવ શાસક મૂળરાજ પત્ની પાંચમી પેઢીએ રાજ્યાચાર્ય થએલ, અને 'ચતુર્ત્વેદ સિદ્ધારાજે' કવિયે તેમ કેનચિત્' એ આખ્યાયી-પ્રકાશિત એવે સિદ્ધારાજ જ્યસિદ્ધ આર વરસના યુદ્ધ યાદ માલવ-પતિ યશોવર્માને દરાવી સંવત ૧૧૮૨માં વાજતેગાજતે પોતાની રાજધાની પાટણમાં પ્રવેશી રહ્યા છે, ત્યાં એક પ્રશસ્તિ તેને કાને અથડાય છે:

ભૂમિ કામગવિસ્વગોમયસૈરામિશ રત્નાકરા ।

મુક્તા સ્વસ્તિકમાતુષ્વજનમુદ્ગત્ત્વં પૂર્ણકુમ્ભીભવ ॥

ધૃવા કલ્પતરોર્દલાનિ સરલેદિગ્ધવારણાસ્તોરણા ।

ન્યાધત સ્વકરૈવિજિન્યજગતીં નન્વૈતિસિદ્ધાધિપઃ ॥

‘હે કામધેનુ, તારા દૂધથી તું આ પૃથ્વીને છાંટ; હે રત્નાકર, તું તારાં રત્નો વડે પાટણ શહેરમાં મોતીના સાથીઆ પૂર; હે ચન્દ્રમા, તું પૂર્ણ કુંભરૂપ થા; હે દિશાના દિક્ષાલો, તમે કલ્પવૃક્ષનાં પાંદડાં વડે પાટણ-માં તોરજો આંધો. કારણ, આજે પ્રખ્યાત સિદ્ધારાજ-દેવ યાદુજન વડે પૃથ્વી પર વિજય મેળવીને પાટણ-માં પધારે છે.’

આ પ્રશસ્તિકાર બીજા કોઇ નહિ પણ આવતા એપ્રિલ માસમાં જેમનો જ્યંતીઉત્સવ ઉજવવાનો નિ-ર્ણય કર્યો છે તે, ભારતવર્ષના એક મદા પંડિત, ગુજ-રાતના વિદ્યાચાર્ય અને ગુજરાતની અસ્મિતાના આદ્ય દ્યોતક શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી.

પરંતુ પ્રશસ્તિથી પ્રસન્નચિત્ત થવાને જલ્દે સિદ્ધ-રાજ તો મ્હાન મુખે ઉત્તર વાળે છે, ‘માલવવિજયનો પૂર્ણ આનંદ મારાથી પામી શકાતો નથી. કારણ, અવનંતીમાં મેં ગુજરાતનો પરાજય અનુભવ્યો છે. યશોવર્માના ગ્રંથલંકારમાં મેં બોજવ્યાકરણ જેવું છે. એવું વ્યાકરણ ગુજરાતમાં ક્યાં? મેં સાંભળ્યું છે કે ગુજરાતમાં પણ એ જ વ્યાકરણ શીખવાય છે. એ કંગાલિયત દૂર કરવા કેણુ ઉદ્યુક્ત થશે?’

અને હેમચંદ્રાચાર્ય એ જ પળે એ આશ્ચર્ય જીલે છે. અવનંતી પર પાટણની સાહિત્યિક શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા સિદ્ધારાજ તેમને રાજ્યાશ્રય આપે છે. દેશદેશનાં વ્યાકરણો મગાવી એમના ચરણે નગલો કરે

છે, ને એ ઉચ્છવાવી ઉચ્છવાવી હેમચંદ્રાચાર્ય કેસ કાઢના જાય છે. છેવટે એ એકાંતિક તપસાધના પૂર્ણ થાય છે અને આશ્રયદાતા ને આશ્રિત બંનેને અમર કરતું ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણ પ્રાકટ્ય પામે છે. સૂત્રો, ઊણાદિ સૂત્રોથી જનતા શમ્ભોનું પત્રક, મૂળ ધાતુઓના કોષ, જનિ સંયમી નિયમો ને વિસ્તૃત ટીકા એમ પાંચ ત્રિભાગોમાં, કોઇ પણ એક વૈયાકરણીથી અસાધ્ય એવા એકલે દાથે પરિપૂર્ણ કરેલા એ અન્યની નકલો ઉતરાવી ઉતરાવી સિદ્ધારાજ દેશપરદેશોમાં મોકલાવી આપે છે ને એકીમતે સધળા તદ્દિદો તેની સપ્રમાણ-તા માન્ય રાખે છે. આમ, એક જ વ્યક્તિના પરિ-શ્રમે ગુજરાતનું પાટનગર શ્રીપત્તન (પાટણ) ભારતનાં સારસ્વત કેન્દ્રો અવનંતી, અયોધ્યા કે પાટલિપુત્રની દરોળમાં આવી જાય છે. વિદ્વાન વૈયાકરણી કાયસ્થ કક્ષલ એ વ્યાકરણનું અધ્યાપન હાથમાં લે છે અને—અને ગુજરાતની સરસ્વતી પરોપજીવી મટી જાય છે.

એ દટપ્રતિષ્ઠ વ્યક્તિને મધ્યકાલીન ગુજરાતનું એક જ જનવલ્લભ્યમાન રત્ન ગણી શકાય. મહારાષ્ટ્રના દિ-દેશ સમા ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર પોતાના ‘ગુજરાતી જ્ઞાનકોષ’ના પુરોવચનમાં આજની ગુજરાતી સંસ્કૃતિના બે જ મદાન પ્રણેતાઓમાં યોગ્ય રીતે જ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યની જોડાજોડ હેમચંદ્રાચાર્યને રથાપે છે.

ગુજરાત અને કાઠીઆવાડની સીમાડાની રેખાએ જ્યાં સમન્વિત બને છે એ રથાને આવેલા ધંધુકા મુકામે વિ. સં. ૧૧૪૫ના કાર્તિક પુર્ણિમાના રોજ મોદ વ્યવહારી કુટુંબમાં એ પ્રભાવશાળી પુરુષનો જન્મ થયો હતો. એમનું જન્મનું નામ આમુક ગોત્રના આદ્યાક્ષર પરથી ચાંગદેવ. પિતાનું નામ આચિગ અથવા ચચ્ય, માતાનું નામ પાદિણી અથવા પાદિણી. માતાએ પાછળથી જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધી. પિતા ધર્મે માહેશ્વરી—અલારે જે મેશ્રી વાણિયા કહેવાય છે તે—હોવાનું અનુમાન છે.

યાલક ચાંગદેવમાં નાનપણથી જ અપ્રતિમ શુદ્ધિ-મતા ઉપરાંત ધાર્મિક જીવનને પ્રાપ્ત્ય હતું. વિહાર કરતા કરતા પાટણમાં આવી અંદેશ પૂર્ણનર ગચ્છના શુનિ શ્રી દેવચંદ્રજીની નજરે પડ્યાં જ તે એમની

મધ્ય કાલી ન ગુજરાત નું એક જ જવલ્ય માન રત્ન

કલિકાલસર્વજ્ઞ

હેમચન્દ્રાચાર્ય



હેમચન્દ્રસૂરિ અને કુમારપાળ

વિ.સં. ૧૨૦૦ની સાલના એક પ્રાચીન ચિત્રને આધારે
(શ્રી સારાભાઈ નવાળના સૌજન્યથી)

પ્રતિભા પર મુગ્ધ ગળ્યા. તેમને એનાં અંગપ્રત્યંગ-માં જગદ્વિલક્ષણ લક્ષણો જણાયાં. ‘જો ક્ષત્રિયકુલ-માં એનો જન્મ થયો હોત તો એ સાર્વભૌમ ચક્રવર્તિ બનત; જો વિપ્રકુલે જન્મ થયો હોત તો મહામાત્ય બનત; પણ હવે એને દર્શનશાસ્ત્રમાં નાખ્યો હોય તો આ તુર્યયુગ કૃતયુગનો તે યુગપ્રધાન બની જાય’ એમ માની તેને પોતાનો દીક્ષિત શિષ્ય બનાવવા તેના મામા નેમિની અને કદાચ તેની માતાની રજા લઈ દેવચંદ્રજી યાંગદેવને પોતાની સાથે ખંભાત લઈ ગયા.

પિતાને ખચર પડી. અન્નનો ત્યાગ કરી એ પુત્રની શોધમાં નીકળી પડ્યા. ખંભાત મુકામે પત્તા ખાધો. પણ ત્યાંના ઉદયન મન્ત્રીનો પ્રભાવ આડો આવ્યો. ઉદયને ચચ્ચના ખોળામાં સમૃદ્ધિનો ઢગલો કર્યો. ચચ્ચને વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન થયું અને એ સમૃદ્ધિ માંથી રજમાત્રનો પણ એણે સ્વીકાર ન કર્યો, પણ પુત્રને દીક્ષા દેવાની રજા આપી.

ધનધાન્યસ્ય દાતારઃ સન્તિ ક્વચન કેચન ।

પુત્રમિક્ષાપ્રદઃ કોઽપિ દુર્લભઃ પુણ્યવાન્ પુમાન્ ॥

દીક્ષિત યાંગદેવ હવે સોમચન્દ્ર ગળ્યા અને ‘પ્રભા-વકચરિત્ર’કારના કથન મુજબ ગાર વરસ સુધી પ્રમાણ, ભાષા, વ્યાકરણ કાવ્ય, વગેરેનું અનુશીલન કરી, એકવીસમા વરસની વયે સોમચંદ્રે પોતાના પાંડિત્યથી સૂરિપદ પ્રાપ્ત કર્યું; અને હેમના જેવી જેની દેહકાંતિ અને ચન્દ્રની જેમ જે લોકોને આનંદ કરનાર હતા તે હેમચન્દ્રસૂરિને નામે ખ્યાત થયા. આટલી નાની વયે તર્કલક્ષણ અને સાહિત્ય સમી એ યુગની મહા વિદ્યાઓમાં અસાધારણ પાંડિત્ય મેળવનાર હેમચન્દ્ર ભારતવર્ષના મહા પંડિત થાય એમાં શું આશ્ચર્ય?

ગુજરાતમાં જોનોનું પ્રાગલ્ભ્ય તો છેક દસમી સદીથી ઉત્તરોત્તર જામતું જ રહ્યું હતું અને ઓસવાળ તથા પોરવાડ જેવી વણિક ક્ષત્રિય કોમોએ બિન્નમાળ-થી પાટણમાં ઊતરી આવી એ પ્રાગલ્ભ્ય અનેકગણું વધારી મૂક્યું હતું. ખુદ સિદ્ધરાજની માતા મીનગદેવી સુદ્ધાં જૈન હતી, ને તેમાં વળી સિદ્ધરાજ મારફત હેમચન્દ્રાચાર્યના પ્રભાવે એ ધર્મને રાજ્યાશ્રય મળ્યો, પછી શું પૂછવું? સિદ્ધરાજ સાથે એમને એવું તો

જે પ્રતિભાવાન ગુજરાતીએ પોતાના અનન્ય સાધારણ પાંડિત્યવડે ભારતવર્ષ-ના સાહિત્ય ઇતિહાસમાં મહાપંડિતોની પંક્તિમાં સ્થાન લીધું ને પોતાની તેજ-સ્વી કૃતિઓ વડે ગુજરાતના પાટનગર શ્રીપત્તન (પાટણ)ને ભારતનાં અગ્રગ-ણ્ય સારસ્વત કેન્દ્રો અયોધ્યા, અવન્તી, કાશીને પાટલિપુત્રની હરોળમાં બેસાડ્યું

સખ્ય બંધાએલું કે, ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’ કારના કથન મુજબ, અમૃતસરખી વાણીમાં વિશાલ એવા એમને ન મળાય તો જયસિંહદેવને સંતોષ થતો નહિ.

એમણે સ્વરચિત વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો દર્શાવવા ‘દ્વયાશ્રય’નામનું કાવ્ય રચી તેમાં ચાલુક્યવંશનોયેસંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષામાં આખો ઇતિહાસ વણી નાખી એકપંથે જે કાજ સાધ્યાં. એ કૃતિની મહત્તા નાનીસૂતી નથી. કાશ્મીરનો અંકોડાગ્રંથ ઇતિહાસ સાચવતા ‘રાજતર-ંગિણિ’ સિવાય એવો બીજો કોઈ કાવ્યેતિહાસ હિંદની ભાષાઓમાં નથી મળતો. પ્રો. કેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર એ મહાગ્રન્થનું મૂલ્ય આંકે છે કે ‘દ્વયાશ્રય મહા

કાવ્ય છે, અને એના પ્રથમ શ્લોક ઉપરથી જ જણાય છે કે કર્તાની અભિલાષા તેને કાલિદાસના રઘુવંશની કૌટિએ મૂકવાની હશે. તે કાવ્ય વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ ઉપર છે, પણ તેમાં મુખ્યત્વે વ્યાકરણને પ્રાધાન્ય આપેલું હોય તેની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા એટલે અંશે ઓછી થઈ જાય છે. નેકે એમાંથી એક દૃષ્ટિએ પણ હજી સુધી તેનો વિગતવાર અભ્યાસ કોઈએ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. ગુર્જરાપ્દના તમામ સમાજે શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યની અપ્રતિમ પ્રતિભા માટે અભિમાન ધરાવતું જોઈએ.’

સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત હેમચન્દ્રાચાર્યે ‘દ્વાયાશ્રય’ કાવ્ય પછી તરત જ ‘અભિધાનસિતામણિ’ અથવા ‘નામમાળા’ એટલેકે એકઅર્થવાચી (Homonymic) શબ્દોનો કોશ રચ્યો, અને એને અનુવંગી ગીતે ‘અને-કાર્થયંત્રદ’ એટલે કે અનેકાર્થી (Synonymic) શબ્દોનો કોશ તૈયાર કર્યો. આટલું કરી એમણે પોતાના વ્યાકરણ ને કોશનું કાર્ય સંપૂર્ણ કર્યું. સાર પછીના ગાળામાં એમણે ‘ધન્વંતરીનિધંદુ’ ને ‘રત્નપરીક્ષા’ના અનુકરણે ‘શેખરનિધંદુ’ લખેલું જણાય છે. એના એમણે છ ખંડો લખેલા, પણ તેમાંથી એક વૈદક પર, એક વનસ્પતિ પર ને એક રત્નો પર એમ ત્રણ ખંડ જ હાલ ઉપલબ્ધ છે.

ત્યાર પછી આવે છે સાહિત્યનિયમક ગ્રંથક્રમ. એમાં સૌથી પહેલું ‘કાવ્યાનુશાસન’ અને ત્યાર પછી ‘છંદાનુશાસન’ આવે છે. આઠ અધ્યાયમાં વિભાજિત ૭૬૩ સૂત્રોનું ‘છંદાનુશાસન’ પ્રાકૃત અને આપભ્રંશ છંદોની માહિતી માટે આજ લગી અમૂલ્ય રહ્યું છે. ‘કાવ્યાનુશાસન’ ઉપર એમણે ‘અલંકારચૂડામણિ’ નામની ટીકા અને તે બંને પર પાછી ‘વિવેક’ નામની મોટી ટીકા લખી છે. મમ્મટ વગેરેના અધરા ને અધૂરા ગ્રંથોને બદલે એમના આ ગ્રંથો આત્મતંત્ર સુબોધ અને સંપૂર્ણ ગણી શકાય. પ્રમાણશાસ્ત્ર પર લખેલું ‘પ્રમાણ્યમીમાંસા’ આ કૃતિઓ રચ્યાયા બાદ એમણે રચ્યું.

આ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ નિરંતરાય ચાલી રહી હતી લાં સિદ્ધરાજ અપુત્ર જ મરણ પામ્યો ને તેના પછી તેના ભત્રીજે કુમારપાળ પાટણવી ગાદીએ આવ્યો. હેમચન્દ્રાચાર્યનો એ ઋણી હતો, કારણ સિદ્ધરાજને પોતાની પછી કુમારપાળ ગાદીએ આવે એ જિલકુલ

રચતું ન હોય, તેને મારવા માટે મારા મોકલેલા ત્યારે હેમચન્દ્રાચાર્યે ખંભાતના ઉપાશ્રયમાં તેને આશ્રય આપેલો.

સિદ્ધરાજ સાથેનો હેમચન્દ્રનો સંબંધ મિત્ર સરખો હતો; પણ કુમારપાળ અને તેની વચ્ચે તો ચુરુ-શિષ્ય જેવો સંબંધ જણાય છે. ડૉ. બુદ્ધર વગેરેનાં લખાણો પરથી જણાય છે કે કુમારપાળ ઉપરના પોતાના પ્રભાવથી તેના રાજ્યકાળમાં હેમચન્દ્રે વિચક્ષણ કુનેદપૂર્વક જૈનધર્મની શ્રેષ્ઠતા પ્રસ્થાપિત કરવા તથા તેની મહત્તા પ્રચારવા ઘણા પ્રયત્નો કરેલા. કુમારપાળ ઉપર તેની અંગત અસર વિશેષ હોવાને કારણે ઉત્તર અવસ્થાએ એ રાજા ‘બારમતધારી શ્રાવક’ જેવું શુભ નામ મળ્યું થયો હશે એમ લાગે છે. પણ જૈનધર્મગિતા કહેવા પ્રમાણે તે કેવળ જૈન થઈ ગયો હશે અગર પોતાના કુલદેવતા શિવની આરાધના-પૂજા છોડી દીધી હશે એમ માનવાનું કોઈ કારણ નથી.

એના રાજ્યઅમલના છેલ્લા જ વર્ષમાં વિ. સં. ૧૨૨૯ના ભાવબુદ્ધરપતિના લેખમાં એને ‘માહેશ્વરનૃપા-અણી’ જ કહ્યો છે. વળી નાંડોલના પાર્શ્વનાથના સંવત ૧૨૨૩ના પિટર્સને ઉતારેલા લેખમાં પણ એના જૈનધર્મી હોવાનો કોશ ઉલ્લેખ નથી. વળી જૈન ગ્રંથો કહે છે તેમ તેના સમજના મંત્રીઓ જૈન જ નહિ, પણ કપર્દી, દેવગોધિ, યશોધવલ વગેરે જેવા જૈનેતરો પણ હતા. બાકી તો કોનો જ ને રથાણેશ્વરનો દર્શવર્ધન જેમ બુદ્ધ, બુદ્ધા ને મહાવીર ત્રણેને પૂજતો તેમ કુમારપાળમાં પણ એવી સર્વધર્મોત્કંપા હોવી સહજ છે. એટલું ખરું કે એના રાજ્યઅમલથી હેમચન્દ્રના ઉપદેશથી અર્ધસાધર્મનો જીવાળ આખા દેશમાં ફરી વળ્યો. ખાટકાઓને પોતાનો ધર્મો છોડી દેવો પડ્યો. દારૂબંધી તો એટલી દૃઢ પ્રવર્તી કે એના પાન માટે કુભારોએ વાસણો બનાવવાં છોડી દીધાં. જીવારનો નિષેધ થયો, જનવરોની સાઠમારી બંધ થઈ, અને કાલિદાસે પોતાના ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’માં પણ જોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એવો, પુત્ર વગર મરણ પામેલા આસાગીની વિધવાની સમજા મિલકત જમ કરવાનો એ વખતનો સર્વવ્યાપી કાયદો પણ રદ થયો. આ છેલ્લા ફૂલ માટે તો ‘કાર્તિકીમુદી’ના બ્રહ્મણ્ય કર્તા સોમેશ્વર

પણ હેમચન્દ્રાચાર્યની બારેબાર પ્રશંસા કરેલી છે. જોકે હેમચન્દ્રાચાર્યનું રચનું તો જૈન યુગરત જોવાનું હતું. સોમનાથની પૂજા કરનાર, રુદ્રમાળના શિવનું સ્તવન ગાનાર એ કાળેલ પુરુષને શૈવ સંપ્રદાયને જૈન ધર્મનો એક પેટાવિભાગ બનાવી દબ, જૈન ધર્મને જ વિશાળ રાજધર્મ બનાવી દેવાનો ઇરાદો હતો. રાજકુમારો અદલજી ને કદલજીને અપાએલા બક્ષિષપત્રના મેગળમાં એ કહે છે, 'બ્રહ્મા, શ્રીધર અને શંકર દેવો જેઓ મનોવિકારથી મુક્ત હોઈને દુનિયામાં જિનો તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યા છે તેઓ તમને મોક્ષ આપે.' અહીં એમણે બ્રાહ્મણ દેવોને જિનો તરીકે ઘટાવ્યા છે, પણ વાસ્તવિકત: તો એ બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રોંથે પ્રત્યે એટલા ઉદાસીન હતા કે તેમને જ્યારે જ્યારે પોતાની દલીલો મજબૂત કરવા તેમનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે ત્યારે ત્યારે 'મિથ્યા શાસ્ત્રો પણ આમ કહે છે' એ ઉક્તિથી પોતાનું સમર્થન કરેલું છે. પણ એમનો એ મનોભાવ કળાભૂત થવા નહોતો નિર્મળો, કુમારપાળ મરણ પામતાં માદીના ખરા દહ્લકાર પરંતુ શિવમાર્ગે અન્યપાળનો દહ્લકૂટ કરી કુમારપાળના દોહિત્રને માદીએ લાવવાની મુસદ્દાંગીરી ખેલવા પણ એ ઉત્કુળ થયેલા. જોકે એમાં એમને નિષ્કળતા મળી. વિ.સં. ૧૨૨૯માં ૮૪ વર્ષની એ કાળધર્મ પામ્યા ને એમની સાથે એમનું મહદ રચન પણ વિલીન થયું.

એક નાનાશો ફેરફાર

આજ પંદર વર્ષ સુધી 'કુમાર'ની વાર્ષિક બેંકસંખ્યા હિંદુ સંવત પ્રમાણે પોષ માસથી શરૂ થઈને લેખાતી આવી છે. આ વર્ષથી તે ફેરવાને ઈસવી સન મુજબ નવ્યુચારીથી ડાસેગળની પદ્ધતિએ રાખી છે. વસ્તુત: શરૂઆતથી 'કુમાર'નું હિસાબી વર્ષ તો વ્યવહારમાં નવ્યુચારીથી જ ગણાયા કરતું હતું માત્ર પ્રકાશનમાસ તેના સમાગત માસ તરીકે પહેલા અંકથી પોષ શરૂ કરેલો તે વાદ્યો આવતો હતો. પણ પોરટ-પાટું, નહેરખળર આપનારાઓ વગેરે સાથેના વ્યવહારની અનુકૂળતા અને હિસાબી સરળતા ખાતર આ ફેરફાર કરવો આવશ્યકે અમને આવશ્યક લાગ્યો છે. આ સોળમા વર્ષની શરૂઆતથી હવે કુમારના પ્રકાશનમાસ નવ્યુચારીથી હિસેબગર ગણાશે.

—હ.

જ છે. એક મતપ્રચારક તરીકે તે કોઈ પણ સામાન્ય ક્રાંતિના માણસ જેટલા જ અનુભવી હશે, પરંતુ એ ફિરકા-



૧૫ વાર્તાઓનો સચિત્ર સંગ્રહ. ૩. ૨) પો. જી. ૧૬૬.

અંધાનો છુરખો ઉતારીને એ જે કોઈ પ્રવૃત્તિ પાછળ પ્રવૃત્ત થયા છે તેમાં તો લોકોત્તરરીતે પ્રકાશી બેઠયા છે. 'પ્રમાણુમીમાંસા' પૂરું કર્યા બાદ કુમારપાળના શાસનકાળમાં એમણે વૈયાકરણી, કોશકાર કે દાર્શનિકને બદલે ચરિતકાર જાનીને 'દ્વાયથ' કાવ્યને ઠેક કુમારપાળના અમલ સુધી લાવી મૂકી 'નિપટિશલાકા-પુરુષચરિત્ર'ની રચના કરી. આ બીજા અંશમાં એમણે ૬૩ જીવનચરિત્રો મૂક્યાં છે—૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૯ વિષ્ણુદેવો, ૯ જળદેવો અને ૯ વિષ્ણુદ્વિષો અથવા વિષ્ણુના અવતારોના દુશ્મનોની કથાઓ. જિનમંડનના કહેવા પ્રમાણે તેના ૩૬૦૦૦ અનુબંધુપ શ્લોકોહોઈતેની મહાભારત સાથે સરખામણી થઈ શકે.

કુમારપાળ પોતાના રાજ્યારોહણ પહેલાં વરસો સુધી આખા હિંદુસ્તાનમાં શૈવસંપ્રદાયી તરીકે રખડેલો હોઈ, યોગમાર્ગે પ્રત્યે તેને ખૂબ આહ હતો. એના આગ્રહથી હેમચન્દ્રાચાર્ય 'યોગશાસ્ત્ર'નો પણ એક અંશ લખ્યો છે, જેનું વલણ નિવૃત્તિ કરતાં પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે વિશેષ છે. એ સિવાયની એમની કૃતિ તે 'વીતરાગ-સ્તોત્ર' જેના ૧૮૬ શ્લોકોમાં વ્યક્તિ, વિચાર અને કાવ્યનું અદ્ભુત સંમિશ્રણ થયેલું છે. જોકે રાજ-શેખર તો કહે છે કે હેમચન્દ્રાચાર્ય ત્રણ કરોડ જેટલા શ્લોક લખેલા છે, પણ આ લેખમાં જણાવેલી કૃતિઓ સિવાય તેમનું બીજું લખાણ ઉપલબ્ધ નથી.

પણ એમની આ આટલી કૃતિઓએ ભારતવર્ષના

માનવજીવનમાં કલાનો પ્રવેશ

કેવી રીતે થયો તેનો

આદ્ય ઇતિહાસ

જે મન્દેમ પુરાતન કાળની માનવ સંસ્કૃતિઓના વધુ ને વધુ સ્મારકો મળતાં જાય છે તેમ તેમ આપણને એ સત્યની વધુ ને વધુ પ્રતીતિ ઉત્તરોત્તર થતી જ જાય છે કે માનવજાતિ કેષ્ટ એક જ પ્રદેશમાં નરવાનરમાંથી વિકાસ પામી પૃથ્વીના ખૂણેખૂણામાં પ્રસરી ગઈ હતી. આદિ માનવીની કળા અને તેમાં પ્રતિબિંબિત થતી તેની ધાર્મિક માન્યતાઓની સાર્વ-દેશી સમાનતા એ વસ્તુની સાક્ષી પૂરે છે.

પશ્ચિમના એક વિચારકે કહ્યું છે, કે 'Man is a thinking animal' એટલે કે મનુષ્યપ્રાણી જીવન પ્રાણીઓથી એટલા માટે ભુદ્ધ પડે છે કે તે વિચાર કરી શકે છે. આજી જમાનામાં એ માન્યતા તો એક કહેવત તરીકે રૂઢ થઈ ગઈ છે. પરંતુ એ અસત્ય છે. પ્રાણી-માનસશાસ્ત્ર (Animal psychology) ના પ્રયોગો વડે સિદ્ધ થયું છે કે જીવનની જરૂરી-આતોની યાજ્ઞતમાં તો ઉચ્ચ યોનિના સ્તન્યપ્રાણીઓ (Higher mammals) પણ વિચારક હોય છે. ત્યારે એ કઈ વિભાગીય રેખા છે જે મનુષ્યને અન્ય પ્રાણી-ઓથી ભુદો પાડે છે? વસ્તુતઃ એ મધ્યવર્તી રેખા તે કળા છે.

આખા પ્રાણિજગતમાં માત્ર માનવ કૃતિઓમાં જ આપણને કળાનાં દર્શન થાય છે. આમ તો જીવંત ધણું પ્રાણીઓની કૃતિઓમાં આપણને કળાનો ભાસ થાય છે પરંતુ તે ખરેખર કળાકૃતિ આ હોતી નથી, કારણ તેમના સર્જનનું કારણ રસવૃત્તિ નથી હોતું. માનસિક શક્તિ જ્યાં સુધી જીવનની આવશ્યકતાઓના કાયડાઓના ઉકેલમાં અટવાયેલી હોય છે ત્યાં સુધી રસવૃત્તિ જાગૃત થતી નથી.

પ્રાણિજગતમાં માત્ર મનુષ્ય જ એક એવું પ્રાણી છે જે જીવનની આવશ્યકતાઓમાંથી થોડીધણી માનસિક મુક્તિ મેળવી શક્યું છે, અને એ જ કારણથી પ્રારંભથી જ તેની કૃતિઓમાં કળાનો અમુક અંશ રહેતો આવ્યો છે.



ઉપલી ગે હાર: ઉત્તર ધ્રુવી એરિક્સો જાતિનાં ચિત્રો; વચ્ચેનાં છાયાચિત્રો: દક્ષિણ આફ્રિકાની બુશમેન જાતિનું એક ખડક-ચિત્ર; નીચે: ઇજિપ્તની માચીનતમ ચિત્રકળાનો નમૂનો.

કળા અને સંસ્કૃતિ

કળાના આધારે જ માનવવંશશાસ્ત્ર અને પુરાતત્ત્વે માનવ સંસ્કૃતિના બુદ્ધાબુદ્ધ વિભાગો પાડ્યા છે. પોતાનાં કાર્યોમાં પ્રારંભથી જ મનુષ્ય દહિયારો અને ઝોળરોનો ઉપયોગ કરતો આવ્યો છે. જે કાળમાં જે જે પદાર્થોનાં દહિયારો મનુષ્યે યનાવ્યાં તે કાળની માનવ સંસ્કૃતિને એ પદાર્થના નામ પરથી જ ઓળખવામાં આવે છે. એ પદાર્થો છે પથ્થર અને ધાતુ. પ્રારંભમાં મનુષ્યે પથ્થરનાં દહિયારો વાપર્યાં અને પછી ધાતુઓનું જ્ઞાન થતાં તેનાં દહિયારો વાપરવા માંડ્યાં. આ પ્રમાણે માનવ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પથ્થર યુગ અને ધાતુયુગમાં વહેંચાયેલો છે. વળી આ પ્રત્યેક યુગ પણ નાના નાના કાળોમાં વહેંચાયેલો છે.

પછીના પાના પર પથ્થરયુગનો જે સમય યાનાવ્યો છે તે પૃથ્વીના દરેક ભાગને લાગુ નથી પડતો. કારણ આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા, આસામ-બ્રહ્મદેશ અને દક્ષિણ અમેરિકામાં હજી આજ સુધી પણ એવી માનવ



હિંગનપુર નુ એક ખડક-ચિત્ર



ઉપર: હોશંગાળાદથી એ માછલ દૂરના ખડક ઉપરનું ચિત્ર, જેમાં શિકારીઓના હાથમાં બાલા છે. તે તથા ખીન્ને ચિત્રો પરથી તે પ્રાચીન નદિ પથ્થુ થોડા સેકા ઉપરનું મનાય છે.

છે જે પથ્થરનાં હથિયારો વાપરે છે. હજી એ જાગે માં પથ્થરયુગ સમાપ્ત થયો નથી. ઝોરડેઝિયા પાસે ટારમાનીઆ ટાપુના વતની ગદ કાલ સુધી પુરાતન પાપાણ્યયુગમાં હતા, એટલે કે તેઓ એ કાળનાં હથિયારો વાપરતા હતા. માટે જ ઉપર આપેલો પથ્થર-યુગનો સમય પૃથ્વીના જધા નદિ પથ્થુ ધણાખરા જાગની જાતિઓનો સમજવો જોઈએ.

યુગ	કાળ	સમય: ઇસ. પૂર્વે
પથ્થરયુગ	પુરાતન પાપાણ્યકાળ	૫૦૦૦૦ થી ૨૦૦૦૦
	(Palaeolithic age)	
	માધ્યમિક પાપાણ્યકાળ	૨૦૦૦૦ થી ૧૫૦૦૦
	(Mesolithic age)	
	નૂતન પાપાણ્યકાળ	૧૫૦૦૦ થી ૬૦૦૦
	(Neolithic age)	



ધાતુયુગ	તામ્ર પાપાણ્યકાળ	૬૦૦૦ થી ૪૦૦૦
	(Chalcolithic age)	
	કાંસાનો કાળ	૪૦૦૦ થી ૨૦૦૦
	(Bronze age)	
	લોહકાળ	૨૦૦૦ થી આજ
	(Iron age)	

માનવજાતિએ જ્યારથી જોતી કરવા માંડી છે

ત્યારથી જ ધાતુનો પથ્થુ ઉપયોગ કર્યો છે. પથ્થર-યુગમાં વિશેષ કરી શિકાર ઉપર યુગ્મરન આલતું. આ જાત્રે યુગોમાં માનવજીવન વચ્ચે આ પ્રમાણે અંતર હતું:

પથ્થરયુગ	ધાતુયુગ
૧-શિકાર અને જંગલ-ના ફળામૃત્તાદિ પર જીવનનિર્વાહ.	મુખ્યતઃ ખેતી ઉપર જ નિર્વાહ.
૨-યુક્ષાઓ અને સરો-વરોમાં વસવાટ.	ધર જાંધીને રહેવું.
(Lake dwelling)	
૩-જોરાકી મેળવવાની અનુકૂળતા પ્રમાણે વસવાટની અસ્થિરતા.	ખેતીની અનુકૂળતા માટે નદી અગર જળાશયને કાંટે પ્રાપ્તો અગર નગરો-ના રૂપમાં સ્થિર વસવાટ.
૪-પ્રાણીઓનાં આમડાં અગર ઝાંસો વડે શરીરરક્ષણ.	જીન અગર રૂનાં વસ્ત્રો વડે શરીરરક્ષણ.

પ્રસ્તુત લેખનો સંબંધ આદિ મનુષ્ય સાથે હોઈ અહીં આપણને પથ્થરયુગ સાથે જ નિરૂપત છે. આ યુગના ત્રણ પેટાવિભાગ (કાળ) છે એ આપણે જોઈ ગયા. એ પેટાવિભાગ તેમનાં હથિયારોને અપાઓક્ષા કળામય રૂપના આધારે જ પાડવામાં આવ્યા છે.

માનવજીવનમાં કલાનો પ્રવેશ (અમૃત વસંત)

પ્રારંભમાં આણી અગર ધારવાળા કુદરતી પથરાઓનો જ મનુષ્યે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. પછી ચક્રમક અને ગીજી જાતના કઠણ પથરાઓને ગીજ પથરાઓ વડે છોલી મનગમતા ઘાટનાં દથિયારો જતાવવા માંડ્યાં. આમ કરતાં ધર્મણથી પથરોમાં અગ્નિના તાણુના ઝરતા જ્વેલામાં આગ્નિ અને તેનાથી ઘાસ ખત્યાદિ સળગતાં જ્વેલાં. આમ, મનુષ્યને અગ્નિનું જ્ઞાન થયું. આ દથિયારો (જેમને Chipped stones કહે છે.)ની સપાટી ખરખચડી થતી હતી. પુરાતન પાપાણુ યુગનાં બધાં દથિયારો એવી ખરખચડી સપાટીનાં જ હોય છે. ત્યાર પછી એ દથિયારોને ધસીને લીસા જતાવવા લાગ્યા જે Polished stones કહેવાય છે. એ દથિયારોનો જ કાળ તે નૂતન પાપાણુકાળ. આ જાતની વસ્ત્રોના સંધિકાળને માધ્યમિક પાપાણુયુગ કહે છે. નૂતન પાપાણુકાળનાં દથિયારો પર જાત-જાતની કલાત્મક આકૃતિઓ કોતરેલી મળી આવે છે, પણ પુરાતન પાપાણુકાળના દથિયારો પર કલાત્મક આકૃતિઓ નથી દેખાતી. આથી એમ ન સમજવું જોઈએ કે એ કાળના ગાનવીને કળાનું જ્ઞાન નહોતું. તેના જીવનમાં કળાનો પ્રારંભ તો થઈ ગયો હતો; પણ પથરો જેવી કઠણ વસ્તુ કોરતાં હજી એને નહોતી આવડી. એથી એ સમયના મનુષ્યો પ્રાણીઓનાં હાડકાં પર મનગમતી આકૃતિઓ કોરી પોતાની રસત્રિત્તિ સંતોષતા. ઉપરાંત એ લોકોની કલાની એક ખાસ વિશેષતા તેમના ભૌતચિત્રો અને ખડકચિત્રો છે જે આજે સંસારના પ્રત્યેક ભાગમાં મળી આવે છે.

પુરાતન પાપાણુકાળનું માનવજીવન

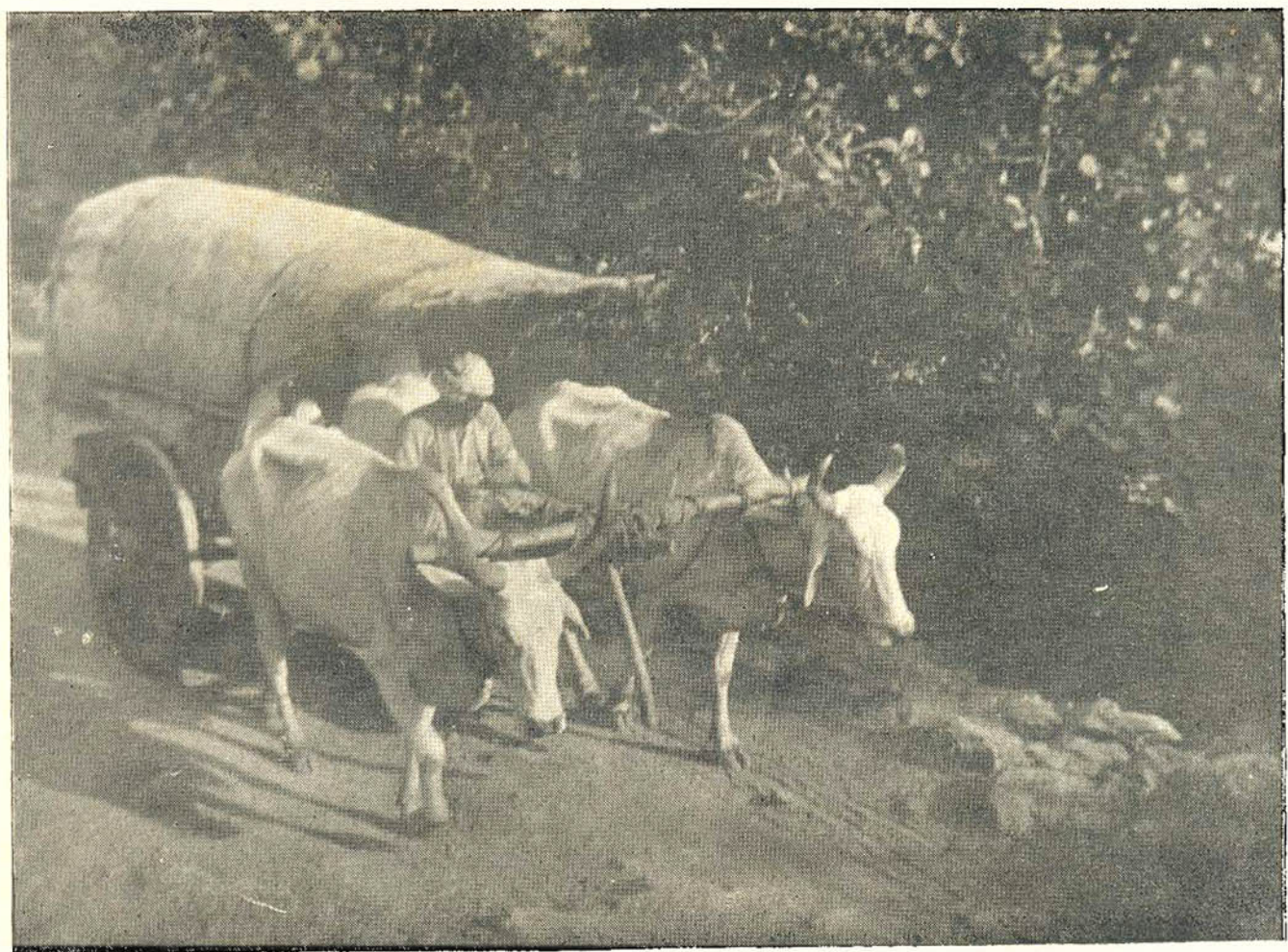
રસત્રિત્તિ એ કળાની જનની છે, ને માનવજનિતિમાં એ સી રીતે ઉદ્ભવી તેની નોંધ આપણે લીધી. પુરાતન પાપાણુકાળનો માનવી એ જ આદિમ મનુષ્ય હતો. શરીરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે આપણા જેવો નહોતો. હજી તેની આકૃતિમાં નરવાનરનાં થોડાંક લક્ષણો હતાં. ગીજી શબ્દોમાં તેનું સ્થાન આપણી અને નરવાનરો (apes)ની વચ્ચે હતું. દરેક મનુષ્ય પોતાના કુટુંબ સાથે એકાદ ગુફામાં રહેતો. સત્તર પડતાં તીરકામઠાં લઈ જંગલમાં પ્રાણીઓના શિકાર માટે નીકળી જતો. કોષ્ટક વેળા શિકાર તરત મળી આવે, કોષ્ટક વેળા આખો દિવસ રજાવું પડે તો વળી કોષ્ટક દિવસે નિરાશ



સિંગનપુરા ખડકચિત્ર સાથે મળતું આવતું સ્પેનની ગુફાનું ચિત્ર થઈને પણ ઘેર આવવું પડતું. પરંતુ માંસભક્ષણ એ તેનો મુખ્ય ખોરાક નહોતો. જનનાં સુધી તે કળ-મૂળાદિ ખાધને રહેતો, પણ જ્યારે એ ન મળે ત્યારે અગર તો સ્વાદિષ્ટ આહાર માટે જ તે પ્રાણીઓનો જીવ લેતો. અગ્નિનું તેને જ્ઞાન હતું, એટલે માંસને જૂંજીને ખાતો. વળી શિકારનો ગીજી ઉદ્દેશ હતો આમકાં તથા હાડકાંની પ્રાપ્તિ. આમકાં તેને વસ્ત્રો તરીકે કામ લાગતાં અને હાડકાંમાંથી વસ્ત્રો શીવવા માટે સોપાઓ જનતા. એ કાર્યો તેની સ્ત્રી કરી લેતી. હરણ, કુકર, પાકા, જળદ આદિ પ્રાણીઓ તેના મુખ્ય શિકાર હતાં.

ચિત્રકળાનો પ્રારંભ

એ કાળના મનુષ્યનું જીવન સાદું અને સરળ હતું. ખોરાક તથા વસ્ત્રોની પ્રાપ્તિ, અને જીવલેણ પ્રાણીઓથી રક્ષણ કરવું એ જ તેના જીવનના મુખ્ય ઉદ્દેશો હતા. એવા સંજોગોમાં તેને થોડીધણી પુરસદ પણ મળી રહેતી. એ પુરસદે તેને આસપાસની વસ્તુઓ (environments) વિષે વિચાર કરવાની તક આપી અને તેનામાં રસત્રિત્તિ જાગી. પરિણામે તે પોતાની ગુફાની ભીંતો અગર બહારના ખડકો



પ્રવાસ

ફોટો • ગણવન્ત ભટ્ટ

તત્ત્વો વસે પર પ્રાણીચિત્રો કરવા લાગ્યો.

એ ચિત્રોનો વિષય શિકારનાં પ્રાણી અથવા તે તેમના શિકારનાં દરયોનો જ હોય છે. પર્વત, નદી આદિ ન ચીતરનાં ફક્ત એ જ દરયો ચીતરવામાં પુરાતન પાપાણુકાળના મનુષ્યનો કોઈ મુખ્ય ઉદ્દેશ દેખાઈ આવે છે. નિષ્ણાતો એમ માને છે કે એ પ્રાણીઓ ચીતરવાથી તે તે પ્રાણીઓ એ રથળે આવશે અને પોતાને સહેલાઈથી શિકાર મળી રહેશે એ વિશ્વાસથી તેઓ એ ચીતરતા દરો તેમ જણાય છે.

જ્યાંજ્યાં પુરાતન પાપાણુકાળના મનુષ્યના વસવાટનાં ચિત્રો મળ્યાં છે ત્યાં ત્યાં પૃથ્વી પર સમગ્રે આજે ગુફા અને ખડકચિત્રો મળી આવ્યાં છે. નવાઈની વાત તો એ છે કે દુનિયાના ગમે તે ભાગમાં એ મળ્યાં હોય, પણ તેમના વિષયમાં સર્વદેશી સમાનતા જોવામાં આવે છે અને એમ જ જણાય છે કે સરખી ભાવનાઓ અને માન્યતાઓ ધરાવતા કોઇ એક જ માનવકુળની એ બિન્નભિન્ન કૃતિઓ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે માનવજાતિ કોઈ એક જ રથળે નરવાનરમાંથી વિકાસ પામી મનુષ્ય બની હતી અને પછી સર્વત્ર પૃથ્વી પર ફેલાઈ ગઈ હતી. પ્રાચીન કાળમાં એશિયા, આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને અમેરિકા વચ્ચે આજની માફક સમુદ્રની આડખીલીઓ નહોતી. આફ્રિકા અને દક્ષિણ એશિયાને જોડતો દિંદી મદાસાગરમાં એક મોટો ખંડ હતો; પૂર્વે યાબુએ જવાથી ઓસ્ટ્રેલિયા થઈ છેક અમેરિકા સુધી એક જીળે જીળે ખંડ હતો ને આટલાંટિક મદાસાગર વચ્ચે પણ એક એવો જ મદાદીપ હતો જે આફ્રિકાને યુરોપ અને અમેરિકા જોડે સાંધતો હતો. આમ તે સમયે પૃથ્વી પર આજના કરતાં જમીનનો ભાગ વધારે હતો અને ગમે ત્યાં રથળખાઓ વાટે આવજા કરી શકતી. આથી જ પુરાતન પાપાણુકાળમાં મનુષ્યજાતિ સર્વત્ર જઈ વસી.

આનંદજાતિની ઉત્પત્તિભૂમિ

ત્યારે માનવજાતિનું એ મૂળવતન કયું હતું કે જ્યાં આખી પૃથ્વી પર ફેલાયા પૂર્વે નરવાનરમાંથી તેનો વિકાસ થયો હતો? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય હજી થઈ શક્યો નથી. ઇજિપ્ત, દક્ષિણ આફ્રિકા, ગાલા અને હિંદુસ્તાન એ ચાર દેશોમાંથી એક એવો હોવો જોઈએ

એમ ત્યાં મળેલાં ફોસિલો વડે સિદ્ધ થયું છે. વળી આ ચારે દેશોમાંથી ઉત્તર દિંદમાં શિવાલિક પર્વતમાળા અને કારગીરમાં જ માનવવિકાસનાં પ્રમાણો સૌથી વધુ મળી આવેલાં છે. ડૉ. હી ટેરા અને સર ઇવીઅટ રિમથ એમ માને છે કે હિંદુસ્તાનના એ જ ભાગોમાં નરવાનરમાંથી માનવનિર્મિતો વિકાસ થયો હતો. આ પ્રશ્નનો છેલ્લો નિર્ણય હજી ગેયાર વર્ષમાં થશે.

હિંદુસ્તાનમાં પૃથ્વ્યુગ્મનાં ખડક અને ગુફાચિત્રો

હિંદુસ્તાનમાં દક્ષિણ હિંદ, મધ્ય પ્રાંત, ગુજરાત અને હિમાલયની પશ્ચિમી પર્વતમાળાઓમાં પુરાતન પાપાણુકાળના મનુષ્યના વસવાટનાં ચિત્રો મળી આવ્યાં છે. એ પ્રદેશોમાંથી માત્ર વિંધ્યાચળના પ્રદેશ અને કાશ્મીરના પોઢવાર (રાવલપીંડી-કમ્પોલપુર)માં ખડકચિત્રો પ્રાપ્ત થયા છે. એને લગતી પૂરતી શોધણાગ હજી થઈ નથી. પોઢવારના ખડકચિત્રો ઇ. ૧૯૩૫માં પ્રકાશમાં આવ્યાં છે, પણ તેમની વિગત બધાર પડી નથી. વિંધ્યાચળની પર્વતમાળામાં સૌથી પહેલાં મીરજાપુરની નજીક સોગનપુરમાં ઘણાં ખડક અને ગુફાચિત્રો જોવામાં આવ્યા. પછી મધ્યપ્રાંતના ગિલાસપુર જિલ્લાના રાયગઢ સ્ટેટમાં ઘણે ઠેકાણે એવાં ચિત્રો મળ્યાં છે. મધ્યપ્રાંતના પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવિદ અને દિંદી સાહિત્યના એક વિદ્વાન રા. લોચનપ્રસાદ પાંડેયનો આ સંશોધનકાર્યમાં મોટો ફાળો છે. પછી થોડાંક વર્ષ પૂર્વે ભોપાલ પાસે હોશંગાબાદમાં એ એક ખડક પર એવાં ચિત્રો મળી આવ્યાં છે. આફ્રિકામાં ઇજિપ્ત તથા દક્ષિણ આફ્રિકાના હોંડોસિયા પ્રાંતમાં અને યુરોપમાં સ્પેન તથા ફ્રાંસમાં એવાં જ ચિત્રો ઉપલબ્ધ થયાં છે. ઉત્તર અમેરિકામાં કોનેડામાં થોડાંક ચિત્રો જડ્યાં છે, પણ તે પુરાતન પાપાણુકાળનાં નથી, કારણ ત્યાંના રૅડ ઇન્ડિયનો આજ પર્વત એવાં ચિત્રો પાડે છે. તેની જ રીતે દક્ષિણ આફ્રિકાના બુશમેન લોકો પણ અઘાપિ એવાં ચિત્રો પાડતા જોવામાં આવ્યા છે.

આ લેખમાં એ ગદ્યા દેશોનાં ખડક તથા ગુફાચિત્રોના નમૂનાઓ આપવામાં આવ્યા છે. ફ્રાંસથી માંડીને અમેરિકા સુધીનાં આ ચિત્રોનાં વસ્તુ અને યોજના સરખાં જ છે. એ જ્યાં ચિત્રો પુરાતન પાપાણુકાળનાં નથી; કેમકે ઉત્તર અમેરિકા, દક્ષિણ આફ્રિકા ને મધ્યપ્રાંતની અમુક જાતિઓ આસાર સુધી એવાં

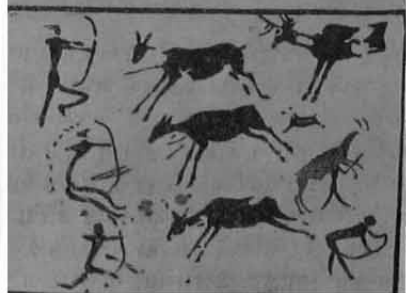
માનવજીવનમાં કલાનો પ્રવેશ (અમૃત વસંત)

ચિત્રો પાડે છે એટલે એ ચિત્રાવાળી જે જે યુદ્ધાઓ-
માંથી પુરાતન પાષાણકાળના દરિયારો અગર ખીખ્ત
અવશેષો મળી આવે છે તે જ ચિત્રોને એ કાળનાં
કહી શકાય. ક્રૅસ, રપેન અને સીંગનપુરનાં ચિત્રો
અવશ્ય એ સમયનાં છે. હોશંગાબાદનાં ખડકચિત્રો
પર છરાક નામના આફ્રિકન પ્રાણીના જેવું પ્રાણી
ચીતરેલું મળી આવ્યું છે. આજે એ પ્રાણી હિંદમાં
નથી મળતું; પણ દક્ષિણ વર્ષ પૂર્વે તેનું અહીં અસ્તિત્વ
હતું. એ દૃષ્ટિએ એ ખડકચિત્રો પણ દક્ષિણ વર્ષના
જૂનાં હોવાં જોઈએ. પણ એ ચિત્રોની નજીકમાં જ
એવાં દરિયો ચિતરેલાં છે કે જેમાં ધાતુ (ધણે ભાગે
લોખંડ)નાં દરિયારો જોવામાં આવે છે અને દરિયો
પણ સીંગનપુર કે રપેનનાં જેવાં નથી. આથી આ
ચિત્રોને ખડકમાં ખડક તો ચાર-પાંચસો વર્ષ જેટલાં પ્રાચીન
માની શકાય. છરાકની આકૃતિવાળાં હોશંગાબાદનાં
ખડકચિત્રો અવશ્ય પ્રાચીન છે, પણ તે પ્રાણી ખરેખર
છરાક છે કે કેમ તે વિષે હજી વિવાદ ચાલે છે.
ન્યાં સુધી એ ચિત્રોની નજીકમાં પત્થરયુગનાં સ્મા-
રકો ન મળી આવે ત્યાં સુધી એમને એ યુગના ન
કહી શકાય. હજી એ ચિત્રો વિષે વધારે શોધખોળ
ચાલે છે. નર્મદાની ખીણમાં એવાં ચિત્રો ધણે ઠેકાણે
મળી રહેવાનો સંભવ છે.

હોશંગાબાદ, ઉત્તર અમેરિકા ને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં
ચિત્રો ગમે તે કાળનાં હોય પણ એટલું તો ચોક્કસ
છે કે એ જાતની ચિત્રકળા પુરાતન પાષાણકાળમાં
ઉત્પન્ન થઈ હતી. એ ચિત્રોમાં (અનુસંધાન પૃ ૧૬ પર)

ખાલુનાં ચિત્રો

ઉપરથી: ૧ દક્ષિણ આફ્રિકાના બુશમેન લોકોનું ખડકચિત્ર.
૨ અને ૩ ઉત્તર અમેરિકાના રેડ ઇન્ડિયન લોકોએ પાડેલાં
ચિત્રો, જેમાં પહેલું ચિત્ર ખડક પર કોતરેલું છે અને ધણું
પ્રાચીન છે. એના ઉપરના ભાગમાં એક માણસ હરણનો
શિકાર કરે છે. તીરની બંધી એક લીટી વડે દર્શાવી છે.
ખરેખર વચ્ચે સૂર્યની આકૃતિ છે જેનો અર્થ થયો કે દિવસ-
નો સમય છે. વચ્ચેની હોરમાં ગરુડોની સરળ આકૃતિઓ
છે અને નીચેની હોરમાં રેડ ઇન્ડિયન લોકો નૃત્ય કરતા
દેખાય છે. માર્શિક ચિત્રોમાંથી ચિત્રલિપિ કેવી રીતે
ઉત્પન્ન થઈ તેનો આભાસ રેડ ઇન્ડિયનોનાં આવાં ચિત્રોમાં
મળે છે. ખીલું ચિત્ર આધુનિક છે. જેમાં જૂના સમયનાં
તીરકાગડાંનું સ્થાન બાંદકોએ લઈ લીધું છે. એનાં ચિત્રો રેડ
ઇન્ડિયનો આજ સુધી ચારઠાં પર પાડે છે. તદ્દત નીચે:
દક્ષિણ આફ્રિકાની બુશમેન જાતિનું રંગીન ભીંતચિત્ર.



વિભીષણની શોધમાં

નીકળેલા એકાદ જૂનવાણી અંધશ્રદ્ધાળુ નહિ પણ એક યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટની રોમાંચક ધૂનની કથા

૬

નિયાની એમને ઝાઝી પડી ન હતી. બાલકૃષ્ણ મુખિયાજી વચની જે વીસી પસાર કરી ગયા હતા, છતાં દેખાવમાં હજુ બાળક જેવા જ લાગતા. એમની પહેાળી આતુર આંખો ને નિશ્ચય ચહેરો સહેજે એમની બહુશ્રુતતાની પ્રતીતિ કરાવતો. અમારો પૂર્વ પરિચય તો લગભગ વિસ્મૃતિની ટોચે પહોંચ્યો હતો, પણ આ ફરી વારની ઓળખાણથી એ તાજે થયો. અચાર સુધી મોટે લાગે મેં જ બોલવાનું રાખેલું, ને એમણે સાંભળવાનું; પણ સીલોનદ્વીપ નજીક આવીને તાડથી છવાએલો મનારનો કિનારો દેખાયો એટલે એમણે બોલવાનું શરૂ કર્યું.

દૂરદૂરના કિનારા પર, ઝાંખા થતા જતા પ્રકાશ વચ્ચે ઊભેલાં, તાડનાં એ ઝુંડ બાજુ કોઇ વિસ્મૃત ભૂમિનાં સ્મરણાતીત રહસ્યોની રખવાણી કરતા સંત્રીઓ ન હોય! એ ઝુંડો અને સ્ટીમર ઉપરથી સંપૂર્ણ મૌનપણે માળે વળતા પંખીઓને હું શૂન્યમનસ્ક નજરાવી રહ્યો હતો ત્યાં મુખિયાજીના શબ્દો સર્યા: 'મારી વાત સાંભળી તને મારી બુદ્ધિમાં કદાચ અવિશ્વાસ આવે તો જે નવાઇ નહિ. પણ એ રજૂ કરતાં પહેલાં એક સવાલ તને પૂછી લઉં. તેં રામાયણ વાંચ્યું છે?'

'આખું તો નથી વાંચ્યું, પણ કથા સાંભળી છે.'

'તો જે તને એટલું તો યાદ છે ને, કે રામચન્દ્રજીએ રાવણને મારી વિભીષણને રાજ્ય સોંપ્યું હતું ને લંકાધિપતિ તરીકે તેની પ્રતિષ્ઠા કરતાં તેને અમરત્વનું વરદાન આપ્યું હતું?'

હું કશું સમજી ન શક્યો. એમણે આગળ ચલાવ્યું.

'અને એ વરદાનથી વિભીષણ અમર રહ્યો છે. એનાં સગાંવડાલાં, એની લંકાપુરી, સવળાંનો નાશ થઇ ગયો, પણ એ એકલો હજી જીવે છે, ને રામની આધ્યાત્મિક સંગતિ વિના એકાકી જ દિવસો નિર્ગમે છે. મારે એ એકાકી વિભીષણને જોળી કાઢવો છે.'

ત્રીસ સદીઓ પહેલાંના એક મહાકાવ્યમાં ઉલ્લેખાએલા પાત્ર તરફ ઉશ્કેરાએલા મુખિયાજીના આ-કર્ષણે મને અચંચામાં નાખી દીધો એટલું જ નહિ,

પણ મને ખરેખર એમની બુદ્ધિમાં સંદેહ ઉપજાવ્યો.

'તને સંદેહ ઊપજે છે ખરું?' મારો મનોભાવ કળી જઇ એ બોલ્યા; 'તું બાજુ છે તેમ હું મારા બાપનો એકનો એક પુત્ર હતો. નાનપણથી જ એમણે મારા માનસમાં રામાયણની સૃષ્ટિ જીવતી કરી દીધી હતી. મારી યુવાની પણ મેં રામને જ સમર્પણ કરી દીધી. એમાં કંઇ પાપ નહોતું જ, અંધશ્રદ્ધા પણ નહોતી જ, કારણ હું મુંબાઇ યુનિવર્સિટીનો ગ્રેજ્યુએટ છું એટલે મારી બુદ્ધિને છેતરાવાનો અવકાશ નહોતો. પિતાનું પરલોકગમન થતાં મેં રાજબુશીથી અમારું વંશપરંપરાગત મુખિયાપણું સંભાળ્યું ને એ મોટે મને આજ દિવસ સુધી લેશ પણ અફસોસ નથી થયો. એના સ્વીકાર અર્થે મેં સરકારી નોકરી છોડી સારે બુદ્ધિશાળી હોવાનો દાવો કરતા ધણા મિત્રોએ મારી ઠેકડી પણ ઉડાવેલી.'

'વારૂ. પણ હવે હું મુદ્દાની વાત પર આવું. વિભીષણનું અમરત્વ નાનપણથી જ મારા મન પર સવાર થયેલું છે, તેમાં હમણાં અમારા કુટુંબનો એક જૂનો ચોપડો હાથ લાગી ગયો. એમાં મારા એક પૂર્વજ રામદાસે દખ્ખણને લંકાની કરેલી મુસાફરીનું વર્ણન હતું. તેમાં એક ઠેકાણે મારા વાંચવામાં આવ્યું. "વિભીષણ હજી જીવે છે. મેં, રામદાસે, એને મારી સગી આંખોએ જોયા છે." જસ ત્યારથી જ વિભીષણને શોધવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. બાપીકા સવળાં મિલકત વેચી મારી, સગાંસંબંધીઓને છેલ્લા રામરામ કરી દીધા.'

ધામેધીમે રાત ઘેરાતી જતી હતી એટલે હું એમને મારાથી જનતો સાથે આપવાનું જણાવી ઊઘી ગયો. પાછળ એ કોણબાજુ કેટલો વખત બગતા રહ્યા હશે.

બીજી સવારે અમે કોલંબો પહોંચ્યા. મુખિયાજીની આનાકાની છતાં એક દિવસની મહેમાની મારે ઘેર ચળાડી. વળતે દિવસે એમની અધીરતાએ પાછું જોર પકડ્યું ને ગમે તેટલી વિચિત્ર દરખાસ્ત લાગવા છતાં હું વચને બંધાએલો હોઇ તેમની સાથે જોડાયો. શ્રી પાદ

વિલ્હીપણીની શોધમાં (વી. આર. ભટ્ટ)

(અંગ્રેજોએ જેને 'અડમ્સ પીક' નામ આપ્યું છે તે) ડુંગરાનાં બેંગલોમાં એમણે બાજુ ચડાવવાનું નક્કી કર્યું હતું; એમને મન ચાલ્યુંની જૂની લંકાપુરી ત્યાં જ વસેલો હોતો જોઈએ. પોતાનારૂપ ને અનુરૂપાપુર પણ એમ બેંગલોમાં જ દટાએલો મળી આવેલાનો? રાતની યાડીમાં હટન પહોંચી, સાંધા એક કલાકની મુસાફરીમાં આગે એ ડુંગરની તળેડીએ આવી પહોંચ્યા.

યાત્રાની એ મોસમ ન હોઈ, સઘળું સૂનું પડ્યું હતું. સૂરજ હજી ઊગવાની શરૂઆત કરતો હતો ત્યારે આમે ડુંગરાનાં પગથિયાં ચડવા માંડ્યાં. આમારી બંને બાજુ ટ્રક્ષોની અવ્યવસ્થિત ઘટા બગેલી હતી. મહા-મુશ્કેલીએ સૂરજનાં કિરણો તેમાંથી માગે કરી શકતાં. પક્ષીઓનો અવાજ તો ઊડતાંની સાથે એ પોકળ મૌનમાં લેાપ થઈ જતો. મધ્યાહ્ન થતાં થોડો અસ્પાદાર લઈ એક ઝરણા પાસે આમે થોડી વિશ્રાંતિ લીધી.

ફરી પાછું આમે આરોહણ શરૂ કર્યું. અત્યાર પહેલાં બાલકૃષ્ણજીએ મને સમજાવેલો કે આ બધાં ટ્રક્ષો-ખાસ કરીને અશોક-નાં ઝુંડ વાદ્મીકિએ લંકા-પુરીની આસપાસના વર્ણનમાં આરોપેલો ટ્રક્ષો જ હતાં. પણ હવે તે બિલકુલ મૌન બની ગયેલા.

થોડી થોડી વિશ્રાંતિ લેતા, સાંજ થતાં આમે આખરે ડુંગરની ટોચ પર પહોંચી ગયા. એના પરનું નાનું મંદિર ઉઝડ પડ્યું હતું. મંદિરના ગર્ભભાગે એક શિલા પર કોઇનાં પગલાંની છાપ સ્પષ્ટ જણાઈ આવી. મુખિયાજી એને જોતાં જ જાણે સમાધિમાં લીન થઈ ગયા હોય એમ હાથ જોડી, અંતર્મુગ્ધ બની ગયા.

રાતના ઓળા ઊતરતા જતા હતા ને વાતા-વરાણ અનુત્તર મૌનથી ઘેરાતું જતું હતું. મેં રટપ સળગાવ્યો ને મુખિયાજીનો સમાધિભંગ થતાં સુધીમાં કોરી તૈયાર કરી લીધી. બધું પતાવતાં લગભગ આઠ થવા આવ્યા, એટલે મેં તો મુખિયાજીને જયશ્રી કૃષ્ણ કરી ધાળવાની હાંકમાં લંબાવી દીધું.

હું જાણ્યો ત્યારે ટેકરીની ટોચો સોનેરી રંગે રંગાઈ ગઈ હતી. આસપાસ નજર ફેરવી તો મુખિયાજી ન જણાયા. કદાચ શોચનાનાથે નીચેના ઝરણ તરફ ગયા હશે એમ માની મેં રાહ જોવા માંડી. એક કલાક થવા આવ્યો તો એ મુખિયાજી ન દેખાયા. એત્યાર માણસો લાવી બધે જોજ કરાવી, પણ નિરર્થક.



હવે પછંદ બાધાની વ્યાધિચર્ચારી એ વ્યક્તિ વાદ્મીકિનું શુદ્ધ શિષ્ટ સંસ્કૃત બાધામાં બનાવેલું સ્તવન ગાવા લાગી. છેવટે એ ધૂની શહીદ પર થોડો અફસોસ કરી હું મારી પૂર્વપ્રવૃત્તિમાં રત બન્યો.

એ વરસ વીતી ગયાં. બાલકૃષ્ણ મુખિયાજીની સ્મૃતિ મારા સ્મરણપટ પરથી ભુલાવા આવી હતી. પણ ચાલુ સાતના યાત્રાળુઓની વાતોએ એ સ્મૃતિ એકાએક તાજી કરી મૂકી. એમના કલા મુજબ ડુંગર પર એક સંન્યાસી કવચિત દેખા દેતો હતો, પણ તે ક્યાં રહેતો હતો ને શી પ્રવૃત્તિ કરતો હતો તેની કશી જાણ મળતી ન હતી.

હું તરત ઉપડ્યો. સહુભાગ્યે ડુંગર પરના એક જનમમાં જ આમારો મિલાપ થઈ ગયો. લાગણીવશ બની હું એમને બેઠી પડ્યો, પણ એ તો જાણે મને ઓળખતા જ ન હોય એમ વર્ત્યો. છેવટે મેં એમનું નામ દઈ બધો પૂર્વ ઇતિહાસ એમની પાસે વર્ણવ્યો. પહેલાં તો એ ચમક્યા, પણ ધીમેધીમે તેમની શૂન્ય નિશ્ચલ આંખોમાં સંપ્રજ્ઞાનું તેજ ચમકવા લાગ્યું. કશું જોડવા વગર એ જોડવા ને મને પાછળ આવવા કહ્યું.

એક મહા વિકટ રસ્તા વટાવી અને એક ગુફામાં પ્રવેશ્યા. એ માર્ગની બંધકરના વર્ણુનાતીત છે. અંધારામાં અથડાનાદૂટાતા અને ખાળોચિયાંના કાદવળી છંટેકારાતા અને આગળ વધતા ગયા. આખરે ગુફા પૂરી થઇ અને કોઈ રત્નદરશ જેમ એક સુંદર ગોચર મારી નજરે પડ્યું. થોડીક ગાયો ચરતી હતી, પણ મનુષ્યની દસતીનું ત્યાં નામનિશાન ન હતું. નજીકમાં જ અતિ પ્રાચીન જર્જરિત ખંડિયેરા નજરે પડતાં હતાં, પણ એમના રજાસજ્જા ગૌરવને જે નષ્ટ કરવા કટિબદ્ધ થયાં હોય તેમ તેમના શિરોભાગે ખુદાખુદાં ધાસ અને ઝાડીની ગીચ જટાઓ જામી હતી.

‘આ જ એ લંકાપુરી, જેના રમશાન પર વિભીષણ રાજ્ય ચલાવે છે,’ આંગળીને ટેરવે મારી નજર એ ખંડિયેરા પર દોરતા મુગિયાણ જોડ્યા. અને પછી જોળમાંથી બહાર બૂનકાળના પડધા કે કળરના કંકાલ જેના અવાજે પોતાની કેદિયત કહેવા માંડી:

‘એ રાતે આપણે સૂઇ ગયા પછી તારાં નસ-કારાંએ તો થોડીવારમાં આત્માપગાન શરૂ કરી દીધું, પણ તારા કરતાં વધુ થાક્યો હોવા છતાં મારી આંખો ન ખીડાઇ તે ન જ ખીડાઇ. આસ્માનની તારાજડિત છત હું કેટલી જે વાર સુધી અનિમિષ જોઇ રહ્યો. એ નિઃસ્તબ્ધતામાં આંધિતું બંગાણ પડ્યું ને મને

માનવજીવનમાં કલાનો પ્રવેશ

મનુષ્યોનાં જૂથની આસપાસ તીરોના માકોં આલે-ખાએલા છે જે આક્રમણની ગતિના સૂચક છે. આ પ્રગાળે ચિત્રલિપિનું મૂળ પણ એ ચિત્રોમાં દેખાય છે.

ક્રાન્સથી માંડી અમેરિકા સુધીનાં આ પાપલ્ય-કાળની સંસ્કૃતિનાં ચિત્રો વિવિધની દૃષ્ટિએ સરળા જ છે. છતાં અમેરિકાનાં ચિત્રો દ્વિદુસ્તાન, આફ્રિકા, રપેન તથા ક્રાન્સનાં ચિત્રો કરતાં શૈલીની દૃષ્ટિએ જુદાં પડે છે. પૂર્વ ગોદાર્ધનાં ચિત્રોમાં જે ગતિ અને ચૈતન્ય દેખાય છે તેનો પશ્ચિમ ગોદાર્ધનાં ચિત્રોમાં અભાવ છે; પણ પશ્ચિમ ગોદાર્ધના ચિત્રોની વિશેષતા એ છે કે તેમનામાં ચિત્રો દ્વારા લાંબી ઘટનાઓ આલેખવામાં આવેલી હોય છે અને આ પ્રગાળે એમનામાં ચિત્રલિપિની ઉત્પત્તિ નજરે પડે છે. દાખલા તરીકે ચિત્ર નં. ૨માં સમયની સૂચના માટે સૂર્યની

એ એકાકી ડુંગર પર કોઇ આરોહકનાં પગલાંનો રવ અથડાયો. હું તને જગાડવા તૈયાર થયો ત્યાં તો એ આરોહક નખશિખાંત મારી રૂગરૂ આની પહોંચ્યો. તારાના ઝાંખા તેજ ને ચાંદનીના આછરતા અજ-વાળામાં હું જોઈ શક્યો કે એણે આશ્ચર્ય પરિધાન કરેલું હતું ને હાથમાં હંક શોભતો હતો.

હું વસ્તુસ્થિતિ કદની શકું તે પહેલાં તો તે મંદિ-રમાં પેલાં પગલાં નજીક પહોંચી જઈ એ સ્તવન ગાવા લાગ્યો એ સ્તવને મારા આશ્ચર્યમાં ચોર ઉગેરો કર્યો, કારણ એ વાદળીકિના શુદ્ધ શિષ્ટ સંસ્કૃતનું જ પ્રસાદભર્યું સ્તવન હતું. રામ-લક્ષ્મણ-ગાનકીને પ્રાર્થનાર એ વ્યક્તિ વિભીષણ સિવાય અન્ય કોઈ નહિ તેની તરત મને પ્રતીતિ થઈ.’

એટલુંજોલો મુખિયાણ એ જ મૌન આચરે પાછો મને મંદિરના ગભારામાં લઇ ગયા ને જ્યાં જેસીને વિભીષણે રામસ્તવન કરેલું એ જગ્યા ખતાવી જોડ્યા, ‘જોધુંને? મારો આત્મારામ ખોટી શાખ નહોતો પૂરતો. રામજીના લાકતને કશું દુર્બોધ નથી. મારો મનજો સાર્થક થઇ ચૂક્યો. તું તારે તારા સંસારમાં પાછો જા.’

અને ચાંદનીના પ્રકાશમાં ધીમેધીમે છાયાચિત્ર સમાખનતા જતા પાલકૃષ્ણ મુખિયાણને ત્યાં જ છોડી હું ખિન્ન ચિત્તે પાછો વળી આવ્યો. **વી. આર. બટ**

(અનુસંધાન પાછળ પૃ. ૧૩ થી)

આકૃતિ કોતરેલી છે. શિકાર પૂરો થયા પછી લોકો ઘણા રાજ થયા તેનું દરશ ધોજી હારમાં છે અને શિકારને જમ્યા પછી ગધા લોકોએ ખુશાલીમાં નૃત્ય કરવા માંડ્યું તેનું દરશ ત્રોજ દારમાં દેખાય છે. આ રેડ ઇન્ડિઅન ગતિના અમુક પર્વની ઉજવણીનું દરશ છે. પૂર્વ ગોદાર્ધનાં ચિત્રોમાં માત્ર એક જ ઘટના ચિતરેલી હોય છે. આ ચિત્રો જોડે જુદાજુદા કાળોનાં છે. છતાં તેમની કળા માનવગતિના પ્રારંભની છે. આ ચિત્રોના રંગોનું તેજ સેંકડો અને હજારો વર્ષો થયા છતાં હજી સુધી ઝાંખું પડ્યું નથી. જુદાજુદા રંગોની મટોડીઓમાં ચરણી અને અમુક વનસ્પતિઓની મેળવણીથી આ રંગો ખતાવવામાં આવતા હતા અને કહણ તથા અણીવાળા પત્થરો વડે પત્થરમાં કોરેલાં ચિત્રોમાં પૂરવામાં આવતાં હતાં **અમૃત વસંત**



આધ સૃષ્ટિ



સોડમિન્ધ્યાય શરીરાસ્વાત્ત્વ મિત્રશુર્વિવિધાઃ પ્રજાઃ ।

અપ એવ સસર્જાદૌ તામુ વીજમવાચ્ચન્ત્ ॥મનુ ૧-૮॥

‘સ્વયંભૂ ભગવાને “આપો (પાણી) જાયન્તામ્” એવું ધ્યાન કરીને પહેલાં પ્રથમ પાણી સરન્ધુ ને એમાં જીવતત્ત્વ મૂક્યું.’

સુર જેમસે જન્મે એના એક પ્રખ્યાત પુરુષમાં આકાશના એક સૂક્ષ્મ ભાગની મોટામાં મોટા દૂર-દૂરશકથી લીધેલી જાળિ આપી છે. એમાં મોટે ભાગે નીહારિકાઓ (એટલે તારાગણના અવ્યક્ત મૂળસ્વરૂપ) છે, તે એટલે દૂર છે કે એનો પ્રકાશ આપણે અદિ પહેલ્યતાં પાંચ કરોડ વર્ષ લાગે છે. એકએક નીહારિકામાં કરોડો તારાઓ અથવા એની રચનાસામગ્રી હોય છે. આવી વીસ લાખ નીહારિકાઓની જાળિ પડી શકી છે, તે ઉપરાંત યંબવ છે કે કોઈ પણ સૂક્ષ્મ-દૂરશકથી અદૃશ્ય રહે એવી કેટિકેટિ નીહારિકાઓ દશે.

થોડીક તારાઓ પૃથ્વી જેવડી છે, પણ ઘણી-ખરી એટલી મોટી છે કે લાખો પૃથ્વીઓ પ્રત્યેકમાં ભરતાં પણ મારગ રહી જાય; અને દેકોઠેકાણે પ્રચંડ તારા હોય છે, જેમાં કેટિકેટિ પૃથ્વી માફ જાય. એકંદર તારા વિશ્વમાં ઘણું કરીને એટલી દશે, જેટલી પૃથ્વીના સમુદ્રોને કાંઠે રેતીની કણી છે. વિશ્વના સર્વસ્વ સામે તુલના કરતાં આપણી નિવાસભૂમિ એટલી ધુન્દુ છે.

આ તારાઓ આકાશમાં ભાગે છે. એમાંથી થોડીક સદચરીઓના સંઘાતમાં ફરે છે, પણ ઘણીખરી તો એકલ પ્રવાસિની છે. અને તેઓ એવા વિસ્તીર્ણ તથા પક્તા વિશ્વમાં વિહાર કરે છે, કે એક તારા કયાંય ખીજના નિકટમાં આવે એવો પ્રસંગ કદપનાતીત છે. કોઈ દાલાદમ સમુદ્ર ઉપર એક વ્હાણ ચાલ્યું જાય એમ મોટે ભાગે તો પ્રત્યેક તારા ભવ્ય એકાકિતામાં વિચરે છે. તારા એટલી નીકા ગણીને ચિત્ર ચિત્રરિએ તો સરેરાશ નૌકા એની પાસેમાં પાસેની પાડોશશુથી પાંચ લાખ કેસ પર આઘી હોય; એટલે એક ખીજને ગોલ. વે એટલી સમીપમાં આવે એવું કવચિત જ બને છે.

તેમ જતાં વિજાની માને છે, કે આશરે ૨૦,૦૦૦ લાખ વર્ષ પહેલાં આ વિશ્વ જન્મવા ખી ગયો, અને આકાશમાં જૂરાઇ થઇને ભાગેલી એક તારા આપણા સૂર્યને પડખે આવી પહેલ્યી. જેમ આંદાસૂરજને લીધે

પૃથ્વી ઉપર ભરતી આવે છે, એમ આ તારાગણને લીધે રવિભાષની સપાટી ઉપર દિમાલયસમે પ્રચંડ જુવાળ ચડ્યો. જાતાંજાતાં તારાનું તાણ એટલું આકરું થઇ ગયું કે આ ગિરિરાજ ભાંગીને જુકા થઇ ગયો, ને એની કરચ બીડીને આથે જઇ પડી. તે દીથી માંડીને આ કરચ એના પિતા સૂર્યને ફરતી ચક્ર મારે છે. પૃથ્વી આદિ નાનામોટા ગ્રહો આ કરચ જ છે.

સૂર્ય તથા ખીજ તારામાં એટલે તાપ છે કે એના ઉપર જીવન બીજી કે ટકી શકે નહિ. સવિતાનારાયણનાં બચ્ચાંની પણ પહેલાં તો એ જ રિથિત હતી. પણ ધારેધારે ગ્રહો દરવા મંડ્યા. પૃથ્વી ફરી એટલે વાતાવરણમાં વરાળ હતી એવું પાણી થઇને વર્ષ્યું, ને એના ખાડા ભરાઇ ભરાઇને મદાસાગર થયા.

આપો વા હ્રદમમે સલિલમાસીત્ । તેઽ સંહિતા ૫-૬ ૮ ॥
સર્વ સલિલમેવાસીત્ । અયોધ્યાકાન્ડ ૧૧૦-૩ ॥

આ મદાસાગરને કાંઠે અને પછી એને તળિયે જીવતા જીવે દેખા દીધા. પહેલાં કાંઠે છીપ કે હાડકાં વિનાના ચાસણી જેવા પદાર્થ હતા, પછી પાણીમાં સમુદ્રરેતપા, છીપમાછલી, કરચલા, કાડા ને છેવટ માછલીની ઉત્પત્તિ થઇ. દશ અવતારમાં પહેલો મત્સ્યાવતાર છે એનો આ જ અર્થ છે.

એકલી સરોજિની જ નહિ, પણ વનસ્પતિ તથા પ્રાણિમાત્ર જન્મતા છે. માછલીથી જાંચાં પ્રાણિમાત્ર અને માણસ પણ જન્મ પૂર્વે એવી ભૂમિકામાંથી નિકળી થાય છે, જેમાં એને માછલીના જેવી શ્વાસ લેવાની હન્દ્રિય થાય છે ને ઘસાઇ જાય છે.

જળચારી જીવ કદાચ રથળા ઉપર રહી જાય તો પણ એનું શરીર સૂકાઇ ન જાય એટલા સારું એના ઉપર એણે કાજળાના જેવી ઢાલ કાઢી. આનું

*Water, the element in which life had beginning"—E. Clodd (The story of creation.)

નામ તે કૃમીવાતર.

પહેલાં તો વનસ્પતિના છોડવાએ જળમાંથી નિકળી રચળ ઉપર ધર કર્યું. એનાં જંગલ થયાં, તેમાં છાપડા રહેવા મેડ્યા. પછી સર્પગતિના છવે આવ્યા ને

કુમાર • ૧૮૧મો અંક (પોષ ૧૯૬૫)

એમાંથી પક્ષી પેદા થયાં. એના પક્ષી શરીરે મોવાળા-વાળાં ચોપગાં પશુ આવ્યાં. એટલે વસાવાતર થયે. પછી વાતર (નરસિંહ) ને નર (વામન) ના અવતાર થયા.

દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

ટિકિટો સંઘરવાનો શૌખ

આ શૌખ હવે થોડાઘણું આપણા દેશમાં પ્રસરવા માંડ્યો છે, પરંતુ એના શોખીનોના મોટા ભાગ એને પૂરેપૂરો ખીલવ્યા વિના જ કંટાળીને મૂકી દે છે. એ કંટાળાના મૂળમાં એમની એવી સમજ રહેલી હોય છે કે, ‘એવી મોટી સંખ્યામાં આપણે ટિકિટો ક્યાંથી મેળવી શકાએ? ને તેમાં ય એવી કીમતી ટિકિટો આપણી પાસે ક્યાં આવવાની હતી? તો પછી એવો અધુરો સંગ્રહ શું કામનો?’ વગેરે.

એવા હતાશ જનતા શોખીનો માત્ર અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પણ દુરસદનો થોડો સમય તેમના સંગ્રહને આપતા રહે તો જુદાજુદા દેશોના ઇતિહાસ, જોગાળા, પ્રાણી અને વનસ્પતિવૈભવ, ઉદ્યોગો વગેરેનું કેવું અજળ જ્ઞાન મેળવી શકે તે આપણે જોયું. એ તો ઠીક, પણ એમાં એમણે કોઈ ટિકિટ ચાલુ કે સામાન્ય તરીકે સંગ્રહી હોય ને વખત જતાં તે દુષપ્રાપ્ય બને, તેમાં કશી ભૂલ જણાય આવે, અગર તો લગાધના કારણે ટિકિટ પર આક્ષેપાએલા દેશની હસ્તી જ નાખૂદ થાય તો તે અકલ્પ્ય એટલી કીમતી મનાય છે. દાખલા તરીકે બ્રિટિશ ગાયેનાની સને ૧૮૫૬ની સાલની એક પેન્સની ટિકિટ, જેની દુનિયામાં અત્યારે એક જ નકલ હસ્તીમાં હોય એમ મનાય છે, તેની કીમત આજે ૮,૦૦૦ થી ૧૦,૦૦૦ પૌંડ અંકાય છે. ભૂલવાળી એક ટિકિટનો દાખલો પણ તાજેતરમાં બદલ આવ્યો છે. ઈંગ્લેન્ડની પ્લેટ નંબર ૬ની ૬ પેન્સની ૧૮૬૫ની સાલની ટિકિટ પર બે વખત છપાયાની છાપ (double impression) ની આજે ૭૧ વર્ષે વિલાયતના ટિકિટના એક મોટા વેપારીએ જાહેરાત કરી છે. જનવા જોગ છે કે એવી કોઈ વિરલ ટિકિટ અજળપૂરે પણ કોઈ શોખીનોના સંગ્રહમાં ચડી જાય.

હવે પોતાનો સંગ્રહ કેમ વધારવો એ જાળન પર આવીએ. એ માટે બે રીતો પ્રચલિત છે. એક તો વિનિમય (exchange) ની, એટલે કે ખીજ દેશના પોતાના બરાબરિયા સંગ્રહ કરનારને પોતાના દેશની ટિકિટો મોકલી તેની પાસેથી તેના દેશની અગર પડોશી મુદ્દેની ટિકિટો મગાવવાની. નાનો કે મોટો દરેક સંઘરનાર આવા વિનિમય માટે તૈયાર હોય છે.

ખીજી રીત એ કે દેશાવરની જે પેઢીઓ કે રનેહી-ઓ સાથે પોતાનો પત્રવ્યવહાર ચાલતો હોય તેમને લખી તે તે મુદ્દેની ટિકિટો મગાવતા રહેવું. વળી ઘણી વાર કોઈના જૂના મકાનમાં વરસોથી પડી રહેલા કાગળો ફેંકી દેવાય છે તે જો ધ્યાનપૂર્વક મેળવી લેવાય તો બે સંગ્રહ સારી રીતે વધી શકે છે.

આ રીતો વડે એકે પૈસાના ખર્ચ વિના તમે ચાહે તેટલી ટિકિટો મેળવી શકો. ક્યારેક તમારા ખીસાને અનુકૂળ રકમ પણ ખર્ચાં કાઢો તો તમારા સંગ્રહ સહેજે સમૃદ્ધ બની શકે. હરિલાલ મેન્કર



ગઢાયુદ્ધને અંતે સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારતાં ચુગલામુક્ત રાષ્ટ્ર-દેવીનું ચિત્ર દર્શાવતી એકાદશીવાકિયાની ટિકિટ અને આજે જોના પુનઃ યજ્ઞોસા અંગ્રેજનું નિરપણ કરતી ટિકિટ. વખત જતાં આવી ઐતિહાસિક ટિકિટો બહુમૂલ્ય બની જાય છે.



નવા પ્રયોગો



૬૬. 'કુમાર'માં ગમે વરસે એક અનિયમિત લેખમાળા આપવામાં આવતી હતી: 'નવી કેડીઓ'. એ તરફ વાચકવર્ગનું ફીકડીક ધ્યાન ખેંચાયું હતું. એ લેખમાળા ચાલુ કરવાનો હેતુ એ હતો કે જે લોકોના મગજમાં નવીનતા યોજનાઓ ફૂટતી હોય તેઓ એ ટૂંકી નોંધો મારફત પોતાની યોજના જનતાને સોંપી તેના યોજનથી મુક્ત થઈ શકે. પરંતુ જોકે એ નોંધો ધણી રસપૂર્વક વાંચનારા તો ધણા છે એમ જણવામાં આવ્યું છે, છતાં વાચકો તરફનો સક્રિય સહકાર તેમાં હજુ સુધી યાદુ ઓછો મળ્યો છે. આથી જે કલ્પના કરી શકાય છે: કાં તો નવી યોજનાઓ આપણને થોડાંધ રૂફરે એવું મૌલિક વિચારગળ આપણે કેળવી શક્યા નથી, અથવા તો એવી યોજનાઓ રૂફરવા છતાં એવી અપૂર્ણ રહેલી યોજનાઓના યોજનથી આપણે ત્રાસી જઈએ એવું સહકાર માનસ આપણું થયું નથી. આ બંને વસ્તુસ્થિતિ અનિચ્છનીય છે. અને તેથી આપણે એ જનતાની મૌલિકતા અને સહકારતા બંને કેળવવાની જરૂર છે.

આ જનતાની કેળવણીમાં આપણી આસપાસના જગતમાં થઈ રહેલા નવા પ્રયોગોનું નિરીક્ષણ ખૂબ મદદકર્તા થઈ પડે તેમ છે, એવી ધારણાથી 'કુમાર'ના વાચકો આગળ વાચનમાંથી તારવી કાઢેલું નવનિત અહીં પીરસાય છે. એમાં વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિના અહેવાલો કે 'Believe it or not' જેવી જાળનો નાદિ આવે. કેમકે એવી વસ્તુ ગુજરાતી વાચક સમક્ષ આજ ખૂબ રમૂ થઈ રહી છે. પણ કેટલાક નવીન સામાજિક અખતરા, જેની પાછળ સમાજ દિતની કોઈ અદૃષ્ટ ભાવના કે દિલસૂઝી હોય, કે જનસ્વભાવની અજ્ઞા સમજ હોય અથવા તો માત્ર મગતક, મસ્કરી કે તોફાન કરવાની કોઈ વિચક્ષણ રીત હોય અને જેની પાછળનું માનવતત્ત્વ આપણને એક યા બીજી રીતે આકર્ષી રહે તેમ હોય એવા કિસ્સા અહીં આપાશે.

આવા નવીન પ્રયોગોનું વાચન વાચકના વિચારગળને તાઝગી તો જરૂર આપશે જ. પણ એમાંથી આપણે શીખવાનું છે તે એટલું જ નથી. આપણે જોવાનું એ છે કે કેવી વિવિધ રીતે માણસની વિજ્ઞાનગિયા વેગ લઈ રહી છે; અને પછી આપણે કરવાનું એ રહે છે કે આપણા ધણા અણઉકળ્યા સ્થાનિક પ્રશ્નોના ઉકેલમાં કેવીકેવી મૌલિક યોજનાઓ કારગત થઈ શકે તેમ છે તેવો વિચાર કરવો. આવા મૌલિક વિચારગળને કાંઈક વેગ આપવો એ જ આ લેખમાળાના લેખકની મહેરુઆ છે.

૬૭. પૅર્કમાં આવતા માર્ચ માસમાં વિશ્વમેળો ભરાવાનો છે. આ પહેલાં શિકાગોમાં ભરાયેલા આવા મેળાની હકીકતોથી વાચકો પરિચિત હશે. એ મેળાનાં મકાનોનાં ખાત-મુહૂર્ત કરતી વખતે ઇ.સ. ૧૮૯૩ની જગતપ્રજા ઉપર એક સંદેશો પ્રો. આઇ-સ્ટાઇને લખી આપ્યો છે. એ સંદેશો અત્યારે સુરક્ષિતરીતે જર્મીનમાં મૂકાઈ ગયો છે. પાંચેક હજાર વરસ પછીની પ્રજા તે વાંચશે ત્યારે તે કેવો રોમહર્ષ અનુભવશે તે આ નીચેના સંદેશો કહેશે:

'અમારો યુગ જીવનનાં સુખસગવડો વધારી આપનારી શોધકબુદ્ધિમાં ખૂબ સમૃદ્ધ છે. નૈસર્ગિક શક્તિઓ ઉપર વિજ્ય મેળવી અમે માણસજાતને શારીરિક કામ કરવાની ફરજમાંથી મુક્ત કરી છે. એ શક્તિથી

અમે સમુદ્રો ઓળંગીએ છીએ, આકાશમાં જોડીએ છીએ અને વિદ્યુતનાં મોજાંના જોરે અમારા સંદેશો જગતભરમાં ફેલાવી શકીએ છીએ.

પરંતુ અમારામાં પદાર્થોની ઉત્પન્ન અને વહેંચણી એવી અવ્યવસ્થિત છે કે ફરેકને ગરીબીના ભ માં રહેવું પડે છે. વળી જુદાજુદા દેશોમાં રહેનારા અનિયમિત વખતે એકબીજાની કલ કરે છે, અને તેથી બનિબનતા વિચાર કરી રહેલા વિચારક હમેશાં બચમાં જીવન ગુમાવે છે. આનું કારણ એ છે કે જે થોડા લોકો ઉપયોગી પદાર્થોનું ઉત્પન્ન કરે છે તેના કરતાં જનતાના મોટા ભાગનાં બુદ્ધિ અને ચારિત્ર્ય ધણી નીચી દક્ષાએ છે.

મને ખાતી છે કે જાતની પ્રજા આ હકીકતો વાંચી પોતાની નિર્વિવાહ ઉચ્ચતા માટે હકસરનો ગર્વ લેશે.'

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ન્યોર્થિયા પ્રાંતના એક ગવર્નરે એક વાર આજ્ઞાદેશ કરી આમ જનતાનું દિલ દરી લીધું. એક જેતર નજીક તેણે પોતાના ભાવણના કાર્યક્રમ જાહેર કર્યા. રસ્તામાં પોતે એક સ્થળે હુંડ પીણું પીવા રોકાએલા તે દરમિયાન તેણે જોયું કે કેટલાક લોકો પેલા જેતરના મલિકને ઝોળીમાં નાખી લઇ જતા હતા. કારણ પૂછતાં જણાવ્યું કે દળ દાંડતાં ખચ્ચરે તેને લાત મારેલી. અમેરિકન ગવર્નરે આમ જનતામાંથી જ આવેલા છે એ સાબિત કરવાનો આ સરસ મોકો તેને મળ્યો. તુરન દોડી ખચ્ચરના કાન આમળી, દળ પર ચડી, તેણે દળ દાંડવા માંડ્યું. અને એમ ચાલતા રહ્યો તેણે ભાવણ આપ્યું. જોકે મૂળ જોકુતને જેતર તો આખું ફરીથી જોડવું જ પડ્યું, કેમકે ભાવણ સાંભળનારા પણ હજી પાછળ પાછળ જેતરને એક શેઠેથી બીજે શેઠે ચાલ્યા કરતા હતા! પણ આ નુરખાથી ગવર્નરે આમ જનતાના હૃદયની ખૂબ નજદીક આવી ગયો.

ઈંગ્લંડના એક ડૉક્ટરની સારવાર નીચે એક કુમારિકા હતી. એક અઠવાડિકમાં આવતી ચાલુ વાર્તા તે ઘણી જ રસપૂર્વક વાંચે છે એમ ડૉક્ટરના જણાવવામાં આવ્યું. તે વાર્તાનાં શરૂનાં બધાં પ્રકરણો એકઠાં કરી તે પાછળનો ભાગ વાંચી ગયો, એટલે તેને તેનું કારણ સમજાયું. કેમકે એ વાર્તાની નાયિકા એ કુમારિકાના જેવા જ દર્દથી પીડાતી હતી. વાર્તાના થોડા દસ દિવસ પાકી હતા. એ જ પછે ડૉક્ટર એ વાર્તાના લખનારને ઘેર ગયો અને વાર્તાનો અંત શેં આવવાનો છે તેની તપાસ કરી. લેખકની યોજના પ્રમાણે નાયિકાનું મૃત્યુ થવાનું હતું. ડૉક્ટરે એ કરુણ અંત બદલવા લેખકને વિનવ્યો, અને નાયિકા તથા તેલી કુમારિકા જાને જીવતી રહી!

દુનિયા જુના વખતની વાત છે જે યુગમાં વિજ્ઞાન જેવી કોઇ ચીજ ન હતી તે વેળા પણ અરણ્ય પ્રજામાં વૈદ્યકનું વ્યવહાર જ્ઞાન સાંકે હતું. એક વખત એક મોટું દવાખાનું બંધાવવાનો ખર્ચાએ નિશ્ચય કર્યો. આખા દેશમાં જે ગામની દવા સારામ સારી હોય ત્યાં જ એ બાંધવું એવો વૈદ્યોએ નિર્ણય કર્યો. પણ તંદુરસ્ત દવા માપની કેવી રીતે? એક જણને નુરખો

સૂઝ્યો. એક તંદુરસ્ત જાનવરનું માંસ કાપી ગામે-ગામે ખુદી હવામાં તેના ટુકડા લટકાવવામાં આવ્યા. જે ગામમાં એને સડી જતાં વધારે વખત લાગે ત્યાંની દવા સારી, કેમકે એ દવા માણસના શરીરમાં પણ વિક્રિયા ઓછી કરે! હવે, એ દવાખાનું આખો દેશ માટે હતું, અને એવી જંગી હમારત બાંધવાની યોજના ખચોળ થઇ પડે તેમ હતું. એ ખર્ચમાં થોડી રાહત મળે તે માટે એવું ફરમાન થયું કે એ રસ્તેથી જે પસાર થાય તે અગીર હોય કે ફકીર, પણ અમુક નિયત સમય માટે તેણે મનને મજૂરી કરવી!

આવા જ એક કોલકાનું સમાધાન સીડને જુદી રીતે આપ્યું. આ અને કૌંશી એ બે નવી આવેલી વસ્તુમાંથી કયી વસ્તુ વધુ નુકસાનકારક છે એ વિવચનો વિવાદ ખૂબ ગરમ થઇ પડ્યો. પ્રજાની તંદુરસ્તીને ખાતર આનો સાચો નિર્ણય આજુવાની જરૂર હતી, પણ એ જણવા માટે કાંઈ વૈજ્ઞાનિક ઉપાયો શોધાયા ન હતા. રાગને બેજીનું ચલાવ્યું. બે બેડિયા ભાઇ ખૂન કરવા માટે તાગ જ મોતની શિક્ષા પામ્યા હતા. રાગને ફરમાવ્યું કે તેમની મોતની સજાને જન્મકેદની સજામાં પલટાવી નાખવી, પણ એ શરતે કે એકને હંમેશાં ખૂબ ચા પાવે અને બીજાને એટલી જ કૌંશી. પ્રયોગ ચાલુ થયો. તેમાંનો એક ચા પીનારો છેવટે ૮૩ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો, એટલે સીડનની પ્રજાએ સમાધાન મેળવ્યું કે કૌંશી ઓછી નુકસાનકારક છે. આજ પણ ત્યાં આ કરતાં કૌંશીનો વપરાશ વધુ છે!

અમેરિકાના ઓહાયો ખંડમાંની વેસ્ટર્ન કોલેજ ફોર વીમેન નામની સંસ્થાએ થોડા વખત પહેલાં ઓટલીના કૅમ્પ્ટન નામની સ્ત્રીને એલએલ. ડી.ની પદવી આપી. એ પદવી માટેની તેની લાયકાત એ કે તેણે પત્ની અને માતા તરીકે આદર્શ કામ કરી બતાવ્યું છે. સામાન્ય રિથિતમાં હોવા છતાં તેણે ધરના વાતાવરણથી જ જાગરોને એવી રીતે કેળવ્યાં કે એ શૂદ્ધ કેળવણીને પરિણામે એનાં ચાર ફરજદર થયાં તે બધાં જીવનનાં જુદાંજુદાં ક્ષેત્રોમાં મદદરૂપ મેળવી શક્યાં છે. એનો મોટો પુત્ર દેશની એક આજ્ઞાપત્ની વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાનો પ્રમુખ છે, એની પુત્રી દિલ્હીમાં એક શાળાની

પ્રિન્સીપાલ છે, એનો ત્રીજો પુત્ર પ્રખ્યાત વકીલ છે, અને સૌથી નાના પુત્રે શીઝિક્સમાં નોબેલ ઇનામ મેળવ્યું છે. અને આ બધાં સંતાનોએ જીવનમાં પોતાને મળેલી ફતેહનાં બીજા બાહ્યાવસ્થામાં પોતાની માતાને લાથે કેવી રીતે રોપાયાં તેનો સરસ અહેવાલ આપ્યો છે!

છટનની એક શાળામાં એક વિચિત્ર પદ્ધતિ છે. કોઈ વિદ્યાર્થી બહુ મોટો અપરાધ કરે ત્યારે તેને સોટી મારવી પડે છે. પણ એ શાળા માને છે કે શાળાને આવી રીતે સોટી મારવી પડે એ એક અણુગમતી ફરજ છે; એટલે એવી સોટીઓનો શાળાની ફી ઉપરાંત જુદો ચાર્જ થાય છે. અને દવાની ગોળી આપી હોય એ રીતે તેનું બિલ વિદ્યાર્થીના વાલી પર મોકલી એ ચાર્જ વસુલ લેવાય છે !

મેક્સિકોમાં વિદ્યુત્પ્રવાહ પૂરું પાડનારી પરદેશી કંપનીઓ છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કરારોને અંગે ત્યાંની સરકાર તેઓને સીધા રીતે ઝાકારો આપી શકે તેમ નથી. પણ લોકોએ તેમની સામે વિચિત્ર લડત ઉપાડી છે. માણસો છડે-ચોક પાવરની ચોરી કરે છે. કાયદો તરફેણમાં હોય તો આવી ચોરી બહુ અઘરી નથી; કેમકે બારી સામે પસાર થતી લાઇનમાંથી પાવર લઇ શકાય, અથવા તો મીટરમાંથી પસાર થતા તારને મીટરની બહાર ટાંચણીથી કાણુ પાડી કામચલાઉ મફત કરંટ લેવાની તરકીબ ઘડી શકાય. અને કાયદો તેમની તરફેણમાં છે; કેમકે કાયદો એવું ફરમાવે છે કે કોઇ માણસે વિદ્યુત્પ્રવાહની ચોરી કરી છે એમ બાબતમાં આવે એટલે ચોરેલા પ્રવાહની કિંમત સરકાર તે માણસ પાસેથી કંપનીને અપાવે. આ ઉપરાંત નહિ કાંઇ દંડ કે નહિ કાંઇ સજા. પણ કેટલો પ્રવાહ ચોર્યો તે કંપની સામીન કેવી રીતે કરે ? આથી એ કંપનીઓ ત્રાસી ગઇ છે !

દક્ષિણ અમેરિકામાં આવેલા પેરુ દેશમાં એક યુગમાં એક પ્રજા જીવી ગઇ. આજ તો ઘોળી પ્રજાઓએ

એના અવશેષ પણ રહેવા દીધા નથી. પણ એ પ્રજાની સાદી સંસ્કૃતિમાંથી એક વસ્તુ અસારે પણ ઘણાને મુગ્ધ કરે છે. ત્યાં કોઇ બાળક જન્મે એટલે દેશની જમીનમાંથી અમુક માપનો ટુકડો એનાં માવતરને મળે. પુખ્ત વયમાં આવે એટલે એ પોતે તે સંભાળે અને મરે એટલે પાછો એ ટુકડો સ્ટેટમાં જમ થાય. અને ત્યાં તો બીજો કોઇ લકદાર જન્મ્યો હોય જ !

એ દક્ષિણ અમેરિકા આજે સંસ્કૃતિઓનું સંગ્રામ-સ્થાન બની રહ્યું છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની ઇચ્છા એવી છે કે બંને અમેરિકાનો એક અટૂટ એકમ બને અને તે પૂર્વ ગોળાર્ધની રાજદારી ખટપટોથી અલિપ્ત રહી પોતાનો વિકાસ પરસ્પરના સહકારથી સાધે. પણ યુ.એસ.એ.માં આટલી બગૃતિ આવ્યા પહેલાં તો ત્યાં સંગ્રામનાં બીજા રોપાઇ ચૂક્યાં છે. જર્મની અને છટલી પોતાના વાદનો પ્રચાર અમેરિકામાં કરવા તલસી રહ્યાં છે, અને દક્ષિણ અમેરિકાની ભોળી પ્રજા એ પગપેસારા માટે આબાદ હથીઆર બની ગઇ છે. આથી આજ ત્યાં પ્રાંતપ્રાંતમાં જર્મન અને છટાલિયન રેડીઓ સોંઘી ડામતે વેચાય છે, એ દેશોના સિ-દ્ધાંતોનો છૂટથી પ્રચાર થાય છે, અને વધુમાં જર્મનીએ તો એવી યોજના ગોઠવી છે કે દક્ષિણ અમેરિકા મોકલવાના રેડીઓ માત્ર જર્મન ઓડકાસ્ટ લઇ શકે એવા જ બનાવવા, અને પછી કેન્દ્રિત ઓડકાસ્ટની તેણે શોધેલી નવી પદ્ધતિથી જર્મનીથી મોકલાતા પ્રોગ્રામો આથી પૃથ્વી પર ફેલાઇ ન જતાં પૂરા જોરથી સીધા જ દક્ષિણ અમેરિકા પહોંચે છે. આ બધા સાથે જાપાન પણ ત્યાં પોતાનો સૂર પુરાવી રહ્યું છે. જાપાનીઝ બસુસો માછીમાર, હજમ કે ફેરીઆને વેશે ત્યાં ફરતા રહે છે, કેમકે એ ધંધા તેમને પ્રજાની ખૂબ નિકટમાં લાવી શકે છે. અને એવી રીતે તેઓ જેવડું કામ કરે છે: એક તો જાપાનીઝ માલનો પ્રચાર કરે છે, અને બીજું બીજા દેશોની ચાલણાજીનો હકીકત સ્વદેશને પહોંચાડતા રહે છે.

(ચાલુ)

હરિકૃષ્ણ વ્યાસ

ભાવિ જીવનની ક્રિયાત્મક તૈયારીમાં સંગીન સાથે પૂરે એવું એક પુસ્તક કુમાર કાર્યાલયે હમણાં જ બહાર પાડ્યું છે: 'શુજસતી લઘુલિપિ'. કી.ફા. ૩. પોસ્ટેજ જુદું.

Our Friends Abroad

અમેરિકામાં પત્રવ્યવહાર કરવા જેવા મિત્રો (ગયા અંકથી ચાલુ)

Philip Chel 3138 East 10th Ave

Denver Colorado (U.S.A.)

પશ્ચિમ સ્ટેટ્સમાં લગભગ ૩ લાખની વસ્તીનું તેનું શહેર છે. વેપારધંધો, લેવડદેવડ અને માલ ઠોર ખેતીનાં વેચાણનો છે. લાઇની ઉમર ૧૮ વર્ષની છે. કલકત્તા, કૃષ્ણગર, કટક વગેરે ઠેકાણેથી હિંદી મિત્રો પત્ર લખે છે અને તેમાં મન મેળવે છે. ગુજરાતનો પરિચય કોઇ આપો.

William J. Beer, Jr.

P.O.B. 75 Cheshire, Massachusetts (U.S.A.)

Harold E. Pound 622 Shipping Street

Laurencebury Indiana (U.S.A.)

એક સાથે એક જ કાગળમાં આવેલાં નામોનું ઝૂમખું:

Mr. John Jarusalu, age 15

V. Sepa Street 5 Parnu, Estonia (Europe)

Mr. Harold Cornish

23 Sullivan St. Toronto, Ontario (Canada)

Mr. Maurice Herman age 18

179 Franklin Avenue, Chelsea Mass.(U.S.A.)

Mr. Burton Parker, age 17

162 Franklin Ave Chelsea Mass. („)

Miss Helen Cashman, age 14

74 Hawthron Str. Chelsea, Mass. („)

Miss Shirley Kaity, age 16

11 Lynn Street Chelsea Mass. („)

Kenneth G. Murphy

P. O. Box 332 11 Ewistown Pa.

હેલ્લા ભાઈ હિંદની છાપ પડેલી ટીકીટ મળે એટલા ખાતરજ ભલે એક લીટીનો પણ, પત્ર માગે છે.

H. Rournshi

756 E. 13 Str. Erie Pa. (U.S.A.)

વર્ષ ૧૩

Lewis Scott 2605 Uan Buren Avenue

Ogden, Utah (U.S.A.) વર્ષ ૧૪

Emma Varyen

By 58½ R. D. E. Calbot, Penna (U.S.A.)

Perry Currant

Phone Spring Valley 561-R 27 Van Orden

Spring Valley New York (U.S.A.)

Walter Skaskin

R.F.O. 11 Little falls New York (U.S.A.)

સાડા પાંચ ફૂટ જિયાઈનો ૧૯ વર્ષનો આ જુવાન આજે તો ઝેંચુએટ થઈને માળાપની સાથે ૩૦ એકરના નાના (તેના મનથી) ખેતર પર જીવન વીતાવે છે, પણ તેની નજર તો દક્ષિણ યુરોપમાં તેના નાનકડા વતન યુ-

ક્રેન ઉપર છે. તેના ૬,૦૦૦,૦૦૦ પાંધોને પોલૅડ ૩-માનિયા અને પ્રશિયાએ ભૂખે મારી નાખ્યા તેની બળતરા કરે છે અને એક દિવસે એ બાંધાની આઝાદી થાય એવી તમન્ના સેતી રહ્યો છે. તેણે ન્યૂ યૉર્ક હમણાં જ ભેયું વિશાળ નગરી જોઈ એ છક્ક થયો પણ સાથે બેકારોનાં લશ્કરો જોયાં. તેને વિમાની થવું હતું પણ પૈસા પહોંચ્યા નહિ, સ્ટામ્પ, પોસ્ટકાર્ડોના સંગ્રહના ચોપડા ભર્યા છે કાગળ લખવે થાકે એમ નથી.

Robert J. Havell

Bromall, Delaware Country Penn. (U.S.A.)

૨૧ વર્ષનો ખાનદાન તરુણ છે. પત્રથી નવા મિત્રો પાસેથી પરિચય અને માહિતીઓ માગે છે.

Howard H. Olson

Box 979 Litchfield, Minnesota (U.S.A.)

સરસ પત્રો લખવાની ખાત્રી આપે છે. ઘણા પરદેશી મિત્રો અનુત્તર રહ્યા તેથી ખેદ ખતાવે છે પણ હિંદમાંથી કોઈ જરૂર તેને લખજો.

Malcolm Haryeg

3212 Cetti Houston, Texas (U.S.A.)

પત્રો અને સ્ટાંપો લેવાઆપવા બહુ જ ઇતેન્નર છે. ટિકિટો ઘણી સારી મોકલી શકે તેમ છે.

Robert W. Benson R.F.D. 2

વર્ષ ૨૦

Tamaqua Penn. (U.S.A.)

Elden C. Clemens

વર્ષ ૧૩

Omahah E. Penn.

આ બંને જણે એક જ કાર્ડમાં નામ લખી મોકલ્યાં છે. અક્ષરો તથા ભાષામાં આપણા ફર્ટ સ્ટાંડર્ડમાં છે.

Mortimer Tarshis Cohen AP+8B.

150 W. 875 New York (U.S.A.)

૧૬ વર્ષનો વિદ્યાર્થી ન્યૂયૉર્કમાં જ વસે છે અને શે-ત્રંજ, સાયન્સ, સ્પૅર્ટ, પૉલિટિક્સ કે મૈદાની નિહાળીને શોખીન છે. પત્રો લખવામાં સિજ્જત ઉતારવાની ખાત્રી આપે છે.

Richard Johnston

104 2nd N. W. North St. Paul, Minnesota

૧૪ વર્ષનો ઠાવકો વિદ્યાર્થી છે.

Charles David Gustafson

Westervet Homes Summerland Heights

Batesbury S.C.

આ ભાઈ તો અંગ્રેજી શીખ્યા પહેલાં ગુજરાતી બોલી બોલતા હતા! તેના પિતા રેવરંડ સી. એ. ગસ્ટાફસન ધો-ળકામાં પાદરી છે. ઉતાકામંડની શાળામાં અભ્યાસ કર્યો છે અને વધુ માટે ૧૯૩૭માં જ હિંદુસ્તાન છોડ્યું. સરસ સ્વ-ભાવના લાગે છે.



ગીતા સૂણ્યાં

• મંદાકાન્તા-સમ્બર •

ગીતા સૂણ્યાં ગરુડઉરનાં; આઠ માપી ઉકંત
પખીરાજ તણી નિત રપૂદા વ્યેમ છે વીધવાની:
ચારે પ્હોરે ઉડીઉડી પછી ચે નહિ આવવાની
ભૂ-પૃથ્વી જે પળભર વિરામર્થ; વાંછતો અનંત.
વાસો જૂદા નબ-જગતમાં; હાંપ-પૃથ્વી વરાળે
સ્વાતંત્ર્યાર્થી ખગપતિતથાં સ્વેચ્છારી ઉડાણ.
હૈયું, તો ચે અવની સદવાસે દુઘાચે વિપણ્ય
છો ને જેઠા ખડક શિખરે નીરવ-સ્થાન માળે.
ગીતા સૂણ્યાં કરણ્ય સ્વરનાં કંદીને છાનું છાનું
અંતે પ્રાય: સહુ શમી રહ્યાં કીરનાં પંજરસ્થ;
આકાંક્ષાઓ વન, ઝરણે સંસ્મરે અંતરસ્થ,
આળે જેનું તલ ગરુડના નીડથી ચે છ નાનું.
ત્યારે હૈયે વધાવું ગરુડઉરતણે બિધ્વગામી વિષાદ,
ને અંધું કીર કેરો અનવરત સુજોક્ષાસપૂરેલ સાદ.

તનમુખ બહ

એક મિત્રને

• શિખરિણી •

સખા! સાથે જાતાં જીવનમહીં એવું ચ જાનતું
ગમે રંગો, સૂરો, રૂપ સકલ તારા હૃદયને
મને પ્યારા લાગે નવ જરી ય તો ને મુજ ગમ્યા
ન ચે પામે તારા ઉરમહીં જરી સ્થાન પથ્ય તે.
રહે તારી દૃષ્ટિ સતત ઉડતી 'કાલ' ઉપરે,
અને મારાં નેનો સતત લમતાં 'આજ' મહીં રે;
મથે તું અદાથી કંઈક જગ કાળે કરી જવા,
મને યાયે: એવા મન મહીં વળી ગર્વ કંઈ શા!
હિંચા આદર્શોના પળપળ તને સાદ પડતા,
આને વહેવારોના મુજ મન વિષે ખ્યાલ લમતા;
ભરી આશા હૈયે તુજ અવનિ આ સ્વર્ગે જાનશે,
રહે પૃથ્વી પૃથ્વી મુજ મન વિષે એ અધિક છે.
વિદેષો વચ્ચે આ ઝરણ્ય ઉરનું નિત્ય વદશે
દિશે તારી સાફ: તુંજ ઝરણ્ય તેને શું મળશે!
અહ્યાદ પારિખ

અનંતની પગદંડીએ

• મિત્ર •

અનંત બીજું પગદંડીએ ઝળે
વ સંતની સોર બને સિતાર
ઝીણે નિગૂટે રતર આવકાર
હૈયું ચડે આગમને હુલામણે,
સાથે લીધા સાજ બધા ત્રિકાલનો:
—ઝાળા સમું કે કરી વર્તમાનનું
પાથેય માંદો ભરી જૂતકાળનું
કરે ધરો મેં દહ દંડ ભાવિનો.
પદે પદે કેા નવલા હુલામમાં
અનંતનું અંતર વાંચતો વહુ,
ક્ષણે ક્ષણે રે ક્ષિતિએ નવી લહુ,
ભાયું ખૂટે સાજ રહે ન કામનાં.
અનંત બીજું વીધિએ પ્રસારણે
પદે પદે જાલ દળું વિમાસણે.
શબ્દે શાહ

‘વિલુ અવતરો’

• મંદાકાન્તા •

કેં વર્ષોથી વિલુ જનમતો મંદિરે પારણ્યામાં
જુલાવેતા મનુજ પ્રભુને—જી જુલાવે બધાને;
તોયે સોદહે ‘વિલુ’ અવતરો જારથી પૃથ્વી કંપે.
ને શું આ નાટક ચતું રહે મંદિરે વર્ષ-કાળે!

બાણુ લ. શુક્લ

પીડા ઉરે છો

(વસંત-સમ્બર)

ધારે સમુદ્ર વડવાનળજવાળ હૈયે,
તોયે વિચી-લહરશાં રિધિ વાન દોળે
પૃથ્વીઉરે ધગધગે પ્રલયાગ્નિ લાવા
તોયે ન દે રિમ્તમતી સરણી કળાવા.
હૈયે પીડા ઉરે છો, પણ રિમ્તલહરી મેશતા દોહું સાવા.
નેકાલાલ ત્રિવેદી

આ મહિનો (નન્યુઆરી) . . . અને એની પ્રતિભા

તા. ૧ ઑસ્ટ્રેલિયાનું કોમનવેલ્થ નહર થયું—(ઇ. ૧૯૦૧) * * અંગ્રેજ કાંદલાએ ચાણા ને અલીગઢનો કબજો લીધો—(ઇ. ૧૭૫૭) * * બ્રહ્મદેશના આસાકાન પ્રદેશમાં સખત ધરતીકપ—(ઇ. ૧૭૬૧).

તા. ૨ એનડાના યુદ્ધમાં મૂરોનો પરાજય થઇ યુરોપ પરની ઇસ્લામી સત્તા નાબૂદ થઇ—(ઇ. ૧૪૯૨).

તા. ૮ હુમાયુએ ચુનારને ઘેરો ઘાલી શેરખાન પાસેથી જીતી લીધું—(ઇ. સ. ૧૫૩૮).

તા. ૧૦ ઇંગ્લંડમાં પેની પોસ્ટની સ્થાપના—(ઇ. ૧૮૪૦).

તા. ૧૫ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ ખુલ્લું મુકાયું—(ઇ. ૧૭૫૯). એ જ દિવસે ઇંગ્લંડના રાજા જર્જી બીજાએ પોતાનું શાહી પુસ્તકાલય તેને ભેટ આપ્યું.

તા. ૧૬ રાહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જનું અવસાન—(ઇ. ૧૯૩૬).

તા. ૧૮ વર્સાઇ મુકામેથી જર્મન સામ્રાજ્યની નહેરાત—(ઇ. ૧૮૭૧) * * ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્યવાદી કવિ રડિયાર્ડ કિપ્લિંગનું અવસાન—(ઇ. ૧૯૩૫).

તા. ૨૩ મહાન દ્રેન્ય ચિત્રકાર ગસ્ટવ દોરેનું અવસાન—(ઇ. ૧૮૮૩).

તા. ૨૪ પ્રુશિયાના મહાન ફ્રેડરિકનો જન્મ—(ઇ. ૧૭૧૨) * * શ્રી ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખનો જન્મ—ઇ. ૧૮૪૭).

તા. ૨૬ શીતળાની રસીના શોધક ઑડવર્ડ જેનરનું અવસાન—(ઇ. ૧૮૨૩).

તા. ૨૭ મહાન જર્મન સંગીતકાર વોલ્ફગાંગ આમાડ્યુસ મોઝાર્ટનો જન્મ—(ઇ. ૧૭૫૬) * * છેલ્લા જર્મન કેઝર વિલિયમનો જન્મ—(ઇ. ૧૮૫૯).

તા. ૩૦ ઇંગ્લંડના રાજા પહેલા આલ્ફ્રેડનો ઓઘટહોલ મુકામે વધ—(ઇ. ૧૬૪૯).

તા. ૩૧ ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટને આગ લગાડવાનું કાવતરું રચનાર ગાય ફ્રાંકસનો વેસ્ટમિનસ્ટર મુકામે વધ—(ઇ. ૧૬૦૬).



આ માસની વિભૂતિ
ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ

ઈ. ૧૮૪૭ના નન્યુઆરીની એકતીસમી તારીખે ઉમરેઠ મુકામે જન્મ. નાનપણથી જ મુંબાઈ આવી રહ્યા ને ત્યાં જ સઘળું શિક્ષણ મેળવ્યું.

ઈ. ૧૮૬૫માં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં બી. એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી પહેલા વર્ગમાં પહેલે નંબરે આવ્યા.

ઈ. ૧૮૬૭માં સુરત હાઈસ્કૂલમાં ગણિત શિક્ષક રહ્યા. એક વર્ષ સુધી એ પદ સંભાળ્યા બાદ મુંબાઈની ગુજરાતી શાળાઓના ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરની જગ્યા એમને મળતાં મુંબાઈ ગયા.

ઈ. ૧૮૭૦માં એલ એલ બી. પસાર કરી થોડો વખત કચ્છ રાજ્યમાં એન્થ્રોપોલોજી ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કર્યું.

ઈ. ૧૮૭૧માં મુંબાઈ હાઈકોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરી. એ ધંધામાં એમને ખૂબ ફતેહ મળી ને હિંદના દૂરદૂરના ગામોના તથા ઠેક જંગળાર જેવા પરદેશોના વકીલાતપત્રો તેમને મળવા લાગ્યા.

એ કમાણીમાંથી ઉમરેઠમાં એમણે એક અંગ્રેજી શાળા બિલી કરી.

ઈ. ૧૮૮૦માં મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના ફેલો તથા જસ્ટીસ ઑવ ધ પીસ બન્યા. સાથેસાથ મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણીમાં પણ તેઓ ચૂંટાયા ને એ રીતે સાર્વત્રિક સેવાકાર્યથી મુંબાઈ છલાકાના નહેરજીવનમાં એક અગત્ય-

ની વ્યક્તિ બની ગયા.

પરંતુ એમની સાચી ને ચિરંજીવી સેવા તો ગુજરાતના ખેડૂનોના હિતમાં એમણે ઉપાડેલી પ્રયત્ન લડત જ છે. હિંદમાં છપ્પનિયાનો ભયંકર દુકાળ પડ્યો એવા સમયે સરકારે ખેડૂતોને કંઈક રાહત આપવાનો બંદોગસ્ત કરવાની વાત બાબુ એ મૂકી, એણે બળજબરીએ એમની પાસેથી મહેસુલ વસુલ લેવા માટેનું, જે ખેડૂતોને ખૂબે મરી ભરપાઈ કરી આવતું પડેલું.

છતાં જ્યારે કોઈના પેટનું પાણી ન હોય ત્યારે એકલા ગોકળદાસે જ પૂતાની ધારાસભામાં એ અત્યાચારો નહેર કરી તે પર ન્યાય માગ્યો. સરકાર એવા આક્ષેપો સાંભળી લેવા તૈયાર ન હતી. એણે એમને એ વિષયના પુરાવા આપી ખાતરી કરાવવાનું આજ્ઞાન કર્યું. એ આજ્ઞાન સાથે જ ગોકળદાસ કામઘેરો છોડી ગુજરાતમાં આવ્યા ને એક સરખા અઢી વરસ ગુજરાતને ગામડેગામડે ફરી, હકીકતો મેળવી, સરકારી નોકરોની સખતાઈ ને ગેરવર્તણૂકોના લાંબા અહેવાલોવાળું મેમોરિયલ સરકાર પાસે રબ્દ કર્યું.

પણ સરકારે એને દાદ આપવાને બદલે એણે સને ૧૮૭૮ના લેન્ડ રેવન્યુ કોડમાં સુધારો કરવાને એક ખરડો તૈયાર કર્યો, જે અનુસાર ખેડૂત તેની જમીનનો માસિક મટી મંદૂર જ બની બચ. પડ્યા ઉપર પાટુ ગાનવા જેવો એ બતાવ હતો. એ ખરડો ધારાસભામાં આવતાં જ સરકારે જાહેરાત મહેતાની આગેવાની નીચે લોકનિયુક્ત સભાસદો કાઉન્સિલ હોલ છોડી ગયા હતા (જે ધારાસભાના ઇતિહાસમાં એવા પહેલા જ દાખલો હતો), છતાં અફસોસની વાત છે કે હજુ એ સરકાર ખેડૂતોની કંબાળતા ટાળવાની લોકનેતાઓની માગણીને અવગણી, એ જ પૂછડું પકડી બેઠો છે કે ખેડૂત કરજ કરતો અટકે અને કરકસર કરતાં શીખે તો જ તેની સ્થિતિ સુધરે એમ છે

જેનો જલરાશિ, જેનો ઉન્માદ ને જેની હિંમત કોઈ જગદેક સમ્રાટને શોભે એવાં છે તે



અદ્ભુત હીમાળુ અને રોમહર્ષણુ

જોગના ધોધનું પુનર્દર્શન

બાળુએ જોગનો 'રામ' ધોધ
કેરો • શ્રી પંદરીનાથ દેનામદાર

ઠરી તે જગ્યાએ મૈસુર સરકારે એક બાંલકો મૂકાવ્યો છે. તેને 'ઈર્ફન સીટ' કહે છે.

ધોધની નજીકમાં જ મૈસુર સરકારે એક અતિથિશાળા બંધાવી છે. તેની વિઝિટર્સ બુકમાં હુવરત-પ્રેમી દેશી પરદેશી પ્રવાસીઓએ વખતોવખત પેતાના આનન્દોદ્ગાર લખી મૂક્યા છે. આ અુદ્ગારોનો જ એક સંગ્રહ છપાવવામાં આવે તો તે પ્રકૃતિ-કાવ્યનો એક અસાધારણ ગુચ્છ થાય. એ આખું કાવ્ય મળે અૂચી રૂક્ષાનું હોય તોપણ જોગના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી તો તેની અપૂર્ણતા જ સિદ્ધ થાય છે અને મોઢામાંથી એકદમ અુદ્ગાર બહાર પડે છે: એતાવાન્ અસ્ય મહિમા અતો જ્ઞાયાંશ્ચ પૂર્ય: ।

શરાવતી એક નાનકડી નદી. છતાં તેનાં ત્રણત્રણ નામ શા માટે પડ્યાં હશે? પ્રથમ તે મારંગી અથવા બારંગા નામથી ઓળખાય છે; વચલા માગમાં તેને શરાવતી કહે છે; અને જ્યાં તે પ્રૌઢપણે સમુદ્રને જાડો મળે છે ત્યાં તેને બાલનદી કહે છે. શરાવતીના પ્રવાહે એ રોમાંચકારી પ્રપાતનું રૂપ ધારણ ન કર્યું હોત તો ય તેણે પોતાના હુવરતી સૌન્દર્ય વડે માણસનું મન હરણ કર્યું જ હોત. પણ એવું થાત તો તે હિન્દુસ્તાનની અનેક નદીઓમાંની જ એક નદી ગણાત. આ પ્રપાતને કારણે નાનકડી શરાવતી નદી ભારતવર્ષની એક અદ્વિતીય નદી થઈ બેઠી છે.

જોગના આ અતૌલિત દરશનું દર્શન કરવા માટે રાજાજી તથા બીજા મિત્રો જોડે હું પ્રથમ ગયો હતો તે વખતનું વર્ણન 'જોગનો ધોધ' નામના લેખમાં અગાઝુ આપી ચૂક્યો છું. 'લોહમાતા' માં એ

હિ માલય, વિન્ધ્ય અને સલ્વાદ્રિ જેવા ઝુનુંગ પર્વતો; ગંગા, સિન્ધુ, નર્મદા, જ્ઞાપુત્રા જેવી સુવીર્ય નદનદીઓ; ચિલ્લા, તુલર તથા મંચર જેવાં પ્રસન્ન સરોવરો જે દેશમાં વિરાજતાં હોય તે દેશમાં એકાદ મહાન, મીપણ અને રોમાંચકારી જલપ્રપાત ન હોય તો પ્રકૃતિમાતા હેવી રીતે કૃતાર્થતા અનુભવે? દક્ષિણ હિન્દમાં આવેલા કારવાર જિલ્લા તથા મૈસુર સંસ્થાનની સરહદ અુપર એવો એક ધોધ છે કે જે જગતમાં અદ્વિતીય અથવા સર્વશ્રેષ્ઠ પદનો એકમાત્ર મોકળા ન હોય તો ય એવા સર્વશ્રેષ્ઠ ધોધમાંનો એક છે એમાં શંકા નથી. અંગ્રેજો તેને 'ગેરસાપા કોલ્સ'ને નામે ઓળખે છે. તેનું દેશી નામ 'જોગ' છે.

લૉર્ડ ઈર્ફન જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે જોગનો ધોધ જોવા એ એટલો અુત્સુક થયો હતો કે આ દેશમાં આવ્યા પછી પહેલી તકનો લાભ લઈ તે જોગનો ધોધ જોવા ગયો, અને તેના અદ્ભુત સૌન્દર્યથી તેણે પોતાની આંખો ફારી. તે વખતથી આપણા દેશમાં આ ધોધની પ્રતિષ્ઠા વધી. જે જગ્યાએથી લૉર્ડ ઈર્ફને ધોધ જોઈ પોતાની જાતને કૃતાર્થ

વાંચવાને મળશે. તે વખતનાં તે અદ્ભુત દૃશ્યના દર્શનથી એક કુતૂહલ તૃપ્ત થવા માંડ્યું, એટલામાં તો માનવીસ્વભાવને અનુસરી એક નવો સંકલ્પ મનમાં અચો, કે આટલી અંચાડીએથી જુદકો માર્યા પછી આ નદી આગળ જ્યાં જાય છે, ત્યાં જેવી દેખાય છે, અને સરિત્પતિ જોડે તેનો મેળાપ જેવી રીતે થાય છે એ બધું એક વખત જાતે જોવું જોઈએ, અને બની શકે તો બાળકની જેમ શરાવતીના વક્ષસ્થળ અપર નૌકાવિહાર કરવો જોઈએ. અન્તરાત્માની આ જિજ્ઞાસાને સત્યસંકલ્પ પરમેશ્વરે સાશીવાંદ વધાવી લીધો અને એક તપનો અવધિ પૂરો થવા આગતાં જોગનું બીજી વાર દર્શન લેવાનું સહમાન્ય મને પ્રાપ્ત થયું. પહેલી વાર અમે અપરની બાજુએથી ધોધ તરફ ગયા હતા; આ વખતે નદીના મુખ તરફથી પ્રવેશ કરી હોડીમાં બેસીને અમે પ્રતીપ્રવાસ કર્યો અને હોડી અટકી પડી ત્યાંથી તૈલવાહનની (મોટરની) સહાયથી ઘાટ ચડી ધોધને માથે જાડી પહોંચ્યા.

ત્યાં શરાવતીના અર્ધચન્દ્રાકાર દરીમાં ચાર ધોધ છે. જમણી બાજુએ ‘રાજા’ નામનો ધોધ છે તે અપરથી એકદમ ૯૬૦ ફૂટ નીચે જુદકો મારે છે. એનું રાજા નામયથાર્થ જ છે. તેનો જલરાશિ, તેનો અનુમાદ, અને તેની હિંમત કોઈ જગદેકસમ્રાટને શોભે તેવાં જ છે. તેની ડાબી બાજુએ મહારુદ્રની જેમ ગર્જના કરનારો ‘રુદ્ર (Roarer) પ્રપાત’ રાજાના ચરણ અપર જાડો પડે છે. રુદ્રની ધોર ગર્જના આસપાસની ટેકરીઓ તથા ખીણને માઝીલો સુધી નિનાદિત કરી મૂકે છે. તેના ધ્વનિને નહિ જહી શકાય મેઘગંભીર કે નહિ જહી શકાય સાગરગંભીર. કારણ મેઘગર્જના આકાશવિદ્રાવી હોય તો પણ ક્ષણજીવી હોય છે અને સાગરની સનાતન ગર્જનાને ભરતીઓટના કોજા ખાવા પડે છે. રુદ્રનો ધ્વનિ અવિરત, અખંડ અને ધારાવાહી છે. તે ધ્વનિનો અનુમાદ કંઠી વિલક્ષણ હોય છે.

રાજાને અને રુદ્રને દુનિયામાં કોઈ પણ ટેકાળે સમ્રાટની પદવી મળી શકે. પણ જોગનો સાચો વૈભવ તો આજ્ઞામાં વિવિધ રૂપે અડનારી વીરમદ્ર (Rocket)નો શુભ્ર જટાજાલને લીધે છે. વીરમદ્રનો પ્રપાત હાથીના ગંડસ્થળ જેવા એક વિશાળ શિલાખંડ અપર પડતાંની સાથે જ તેમાંથી દારૂખાનાનાં બાળ જેવા

કુવારા અંચે ને અંચે અડતા જ જાય છે. આ શું શંકરનું તાંડવ નૃત્ય? કે મહાકવિ વ્યાસની પ્રતિમાનો નવનવોન્મેષશાલી કલ્પનાવિલાસ? કે સૂર્યબિંબના પૃથ્થભાગમાંથી બહાર પડતી સર્વસંહારકારી પણ કલ્પનારમ્ય જ્વાળાઓ? કે વળી મૂમાતાના વાત્સલ્યપ્રેરિત સ્તન્યધારાના કુવારા? એવી અનેક કલ્પનાઓ મનમાં અડે છે. સાચે જ વીરમદ્ર જોનારની આંખોને પાગલ બનાવી દે છે.

વીરમદ્રની ડાબી બાજુએ ઈર્ષૂરગૌરા, તન્વંગી અને અનૂદરી પર્વતકન્યા પાર્વતી (Lady) પોતાના લાવણ્યથી આપણને આનંદિત કરે છે.

ચારે પ્રપાતોનું જાળે રક્ષણ કરવા માટે જ તેમની બન્ને બાજુએ બે પ્રચંડ પર્વતો અૂમા છે. અૂમા અૂમા આ સંતરી બીજું શું કરી શકે? પ્રપાતોની અખંડ ગર્જનાને પ્રતિક્ષણ પ્રતિધ્વનિત કરવી, તેમનાં અિન્દ્રધનુષો ધારણ કરવાં, અને વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિથી પોતાનો દેહ શણગારી પુલકિત રહેવું— એ જ તેમનો અવિરત અુદ્યોગ થઈ બેઠો છે.

આ વખતે અમે ગયા ત્યારે અુનાળાના દિવસો હતા. મારંગીનાં પાળી સારી પેકે ઓસરી ગયાં હતાં. વીરમદ્રની જટાઓ જ્યાં ય દેખાતી ન હતી. રુદ્રની લાંબો લાંબી જલગો પણ ટૂંકી થઈ ગઈ હતી. પાર્વતીએ હવે વિરહિણીનો વેપ ધારણ કર્યો હતો. કંઠી નહિ તો ‘રાજા’નો વૈભવ તો જોવા જેવો હશે જ એવા અમે આશા રાખી હતી, પણ વિશ્વજિત યજ્ઞને અન્તે જંમ કોઈ સમ્રાટ અર્ચિચન બની જાય છે અને એ રીતે પણ પોતાનો વૈભવ વ્યક્ત કરે છે— બરાબર એવી જ દશા ‘રાજા’ની થએલો હતી.

આ વખતે અમે શરાવતીની જમણી એટલે કે અુત્તર તરફની બાજુએ આવી પહોંચ્યા હતા. અતિથિગૃહમાં ન રોકાતાં અમે દોડતા સોધા ‘રાજા’ પ્રપાતને પડખે જાડીને અૂમા.

ત્યાં એક તરફથી સખત તડકો અને બીજી તરફથી નીચેથી અૂડતા તુપારોનું હંકું ધુમ્મસ એ વચ્ચે સપડાયાથી અમારી જે દશા થઈ તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. રાજાના મુગટ જેવા શોભતા ગરમ ગરમ પથરો અપર વાંજા વળીને નીચે ખીણમાં અમે ડોહિયું કર્યું. અપરથી રાજાની જે ધારા નીચે

જોગનું પુનર્દર્શન (દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર)

પડની હતી તે ઝૂંડે જમીન સુધી પહોંચતી જ ન હતી. ઢોઝી મહાન્મત હાથીની સુંદર જેવા એક પ્રચંડ સ્રોત ઝુપરથી નીચે પડતો અમને દેખાતો હતો. નીચે પડતાં પડતાં તે શતથા વિદીર્ષ થતી તેની સફસ ધાર.ઓ બની જતી અને આગળ જતાં તે ધારાના મોટા જલમિંદુ બનીને મોતીની માળાની જેમ તેઓ શોભવા લાગતી. આ મોતીઓનું પણ હજી આગળ જતાં ચૂર્ણ થતી તેના મોટા મોટા છલુ દેખાવા લાગ્યા. હવે નીચે આગળ વધવું હોડી દર્શી તેઓએ થોડો સ્વચ્છન્દવિહાર શરૂ કર્યો. એ મોટા છળ પણ છિન્નમિત્ત થતી ગયા અને તેઓએ સીછરપુંજનું રૂપ ધારણ કર્યું અને વાલળાંની જેમ તેઓ વિહરવા લાગ્યા. પણ આટલેથી પ્રકૃતિમાતાને સમાધાન થયું નહિ. આ વાલળાંમાંથી આગળ જતાં નિહારિછાનું ઘુમ્મસ બન્યું અને પવનની હલેરો સાથે ઝૂંડીને તે બધી હવાને શીતળ બનાવવા લાગ્યું. નવાઓની વાત તો એ છે આટલી મોટી જલધારાનો એક છોટો પણ ટૂંક જમીન સુધી પહોંચતો ન હતો! નીચેની જમીન જોડીએ તો ગરમ અને ઝુપરની હવા ઈંડી! એવી સ્થિતિ જોડીને અને રાજાઓનું ઘન યાદ આવ્યું. પ્રજાજનોને દુઝાળથી પીડાતા જોડીને રાજાઓ ખ્યારે ઝુદાર હરતે પૈસા આપવા માંડે છે ત્યારે તેના જવનાવથી આખું વાતાવરણ ગાંઝી ઝૂંડે છે, પણ ગરીબ બિચારી જનતાના મુખ સુધો અન્નનો એક છળ પણ પહોંચતો નથી.

અહીંના અિન્દ્રધનુષ્યની શોખા તો એવી હતી કે અલકેશ્વરના મનમાં પણ ઓર્પાં ઝુતપન્ન થાય. માત્ર આ અિન્દ્રધનુષ્યો રચાથી ન હતાં. પવનની હલેર જેમ વિશા બલે તેમ એ સીછરપુંજો પણ પોતાનું સ્થાન બદલતા. આથી પાર્વતીના અિશારા પ્રમાણે જેમ શંકર નાચવા માંડે તેમ આ અિન્દ્રધનુષ્યો આમથી તેમ દોડનાં દેખાતાં હતાં. ક્ષણમાં તેઓ ક્ષીણ થતો જતાં, તો બોજી જ ક્ષણે મયાસુરના મહેલની શોખા ધારણ કરતાં. ઈર્મની સાથે જેમ તેનું ક્ષણ આવે જ છે, તે પ્રમાણે દરેક ધનુષ્ય સાથે તેનું પ્રતિધનુષ્ય પણ પોતાનો વર્ણક્રમ બરાબર ઝુલટો કરીને હા નર થતું. અમે જગ્યા બદલી એટલે પેલા સુરધનુષ્યોએ પણ પોતાનું સ્થળ બદલ્યું. સુરધનુ અને સુરધુનીની આ આલ્હાદજનક રમત અમે લાંબા વખત સુધી વિસ્મયવિમુગ્ધ માથે જોતા જ રહ્યા. જેટલું વધારે

જોતા તેટલી દર્શનની પિપાસા વધ્યે જ જતી. છતાં બે છતાં જ અહીં થોમી શકાશે એમ અમે જાણતા હતા. પ્રતિક્ષણે અમારું પુણ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે, અને થોડા વખતમાં જ અમારે મર્ત્યલોકમાં જવાનું છે એનું અમને માન હતું. સ્વર્ગલોકામી દેવો જે વિષાદથી સ્વર્ગ-સુખનો ગુપ્તભાગ લે છે, પરાક્રમી પુરુષો પોતાના યૌવનના શ્રુતાર્થમાં પોતાના સંજ્ઞાની પૂર્તિ માટે જેના અધીરા બની જાય છે તેવા વિષાદથી અને તેટલા અધીરા થતીને અમે બધા પેલી ગંધર્વનગરીનું આંખ, જાન, ધ્યાન અને આખી ત્વચાથી સેવન કરવા લાગ્યા અને સાથેસાથે અમારી છલ્પનાઓ દ્વારા તે જ આનંદને શતશુભિત કરીને તેનો લહાવો લેવા લાગ્યા.

આગલે દિવસે અમે ત્રણ હોડીઓ લઈને નીજળ્યા હતા. વચલી હોડીમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો હતાં અને અમે પુરુષો બાજુએ ચાલતી બે હોડીઓમાં બેઠા હતા. રાત્રિનો સમય હતો. ચંદ્રમા ઝુપર આકાશમાં હસતો હતો, તેનું તે જાન્ય બાળકોએ હૃદયમાં ક્ષીણું અને ત્યાંથી તે આલાપોના રૂપે બહાર પડવા લાગ્યું. દરેક બાળકે પોતાનું વહાલું ગાયન નવીની સપાટી ઝુપર તરફ મૂક્યું. તે નાવ જાને પડતાં વેત નાળીએર અને સોપારીનાં વૃક્ષો રોમાંચિત થયાં અને પોતાનાં ઝુલન મસ્તકો ઢિચિત નમાવીને તે આલાપોનું પાન કરવા લાગ્યાં. થાજે જતાં સુધી બાળકોએ ગાયનો ગાયાં. પછી તેઓ સુતી ગઈ. ચંદ્રમા આયમી ગયો. સવત્ર અંધારાનું સામ્રાજ્ય પ્રસ્થાપિત થયું અને અનંત તારાઓ આસપાસની ટેકરીઓ તરફ મીટ માંડીને ખીચા લાગી. આસપાસની નીરવ શાન્તિ જાગતી હતી છે નિદ્રામાં પડી હતી તે હૈડેનું મુરછેત છે.

ખ્યારે ખ્યારે ઝુંઘમાંથી જાગીએ ત્યારે ત્યારે ઢોઝ વખત હલેસાંનો અવાજ, ઢોઝ વખત ખલાસીઓના વાંસ સાથે હુસ્તી ખેલતાં પાણીનો અવાજ અને વળી ઢોઝ વખત ખલાસીઓ એછીજાને સાદ પાડતા હતા તેનો તીળો અવાજ જાને પડતો. આખરે પરાદ થયું. પક્ષીઓએ પોતાનો છિન્નચિલાટ શરૂ કર્યો. વચલી હોડીમાં સુતેલી હોમલો પણ જાગે તો હેનું એમ મને થયું. મારા ગદ્ય આમંત્રણને તેઓએ આલાપોથી જ જવાબ આપ્યો. વૃક્ષોએ પણ રાત્રે સાંધેલા આલાપ

વાદ કરીને 'આ જ તે ગરો રાત્રિનું સંગીત' એમ એછબીજાને જણાવવા માટે પોતાનાં મસ્તકો હલાવવાની શરૂઆત કરી. રાત્રિનો જલવિહાર સાચે જ સાન્નિધ, શાંતિમય અને યૌવનમય હતો.

ઝુપઝાલનો જલવિહાર સાન્નિધ, શાંતિમય અને યૌવનપ્રસન્ન હતો ખરો, પણ ઘોષનું આ વર્ણન માત્ર અદ્ભુતમીપણ અને રોમહર્ષણ હતું. હવે તે બાળાઓના મોઢા ઊપર પ્રાતઃઝાળની મુગ્ધ પ્રસન્નતા રહી ન હતી. 'આવું અદ્ભુત દ્રશ્ય કેવી રીતે સર્જાયું હશે? સાચે જ આપણે પૃથ્વીતલ પર છીએ કે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં?' એ જાતનો વિસ્મય તેમના મોઢા ઊપર સ્પષ્ટ દેખાતો હતો; તેઓ એછબીજાની આંખ સામે જોડીને પોતાનો વિસ્મય વધારતી જતી હતી. અને એમનો તે વિસ્મય જોડીને અમે જ જાણે આ ઇવ્યમય સૃષ્ટિના વિધાતા છીએ એવું આમમાન અમને થતું હતું.

ખુશીના સમય થઈ ગયો હતો. અમે એક ગામડા નજીક આવી પહોંચ્યા હતા. ત્યાં એક ડાંગર મરડવાની ઘંટી હતી. મરૂ મરૂ મરૂ મરૂ કરતી તે મિલ લોહોની શાંતિ, તેમનું સ્વાસ્થ્ય અને તેમની આજીવિકાને મરડી નાખતી હતી. અમે ધરાડીને જમી લીધું અને અમારી વાટ જોતા ઝુમેલા તૈલવાહનમાં આરંભ થયા.

રસ્તામાં અમારો સારથી પેટ્રોલના ટાંબામાં થોડું તૈલ હતું તેમાં જ પાણી મરી લાગ્યો અને તે તેમ મોટરમાં રેડ્યું. પાણી ગરમ થયું અને તેલનો ધુમાડો પાળોમાં મળ્યો. એટલે પૃથ્વી જ શું? ડગલે ને પગલે મોટર અડવા લાગી, ચોસો પાડવા લાગી, તજરા કરવા લાગી અને ડુર્ગેષ છોડવા લાગી. અમે ઇંટાળી ગયા, ચીંટાયા, ક્રોધ મરાયા અને હશેા ઝુપાય નથી એ જોડીને દંડ પડી ગયા. જેમતેમ કરીને મહામુશીબને પાળીવાળી જન્માએ જ્યારે આવી પહોંચ્યા ત્યારે જૂનું બંડખોર પાળી અમે ઇાદી નાખ્યું અને સજ્જન પાળી મરી લીધું. ત્યાર પછીનો અમારો માર્ગ સાવ સહેલો થઈ ગયો.

ગેસપ્પાના ઘોષમાંથી વીજળી અત્યંત કરવી કે નહિ તેની ચર્ચા ફેટલાં મ વર્ષોથી ચાલુ છે. યરાવતીનું પાળી એક બાજુએ વાળી લાડીને મોટામોટા

નળમાંથીનીચે ઝુતારીને ત્યાં તેની સહાયથી વીજળી પેલા ઇંટવામાં આવે તો આખા મૈસૂર સંસ્થાનને સસ્તામાં સસ્તે માવે તે પૂરી પાડી શકાય. એટલું જ નહિ પણ ઝુતાર અને દક્ષિણ ઇનડા જિલ્લાને પણ તે પૂરો પાડી શકાય. તેથી લોકોને મારે લામ થશે. પણ આમ કરવાથી એ અદ્ભુતરમ્ય પ્રાકૃતિક દ્રશ્ય હાયમનું નષ્ટ થશે. આ બે વસ્તુમાંથી કયું વધારે ઈષ્ટ છે તેનો હજો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. હજારો—નહિ લાખો લોકોને પેટ પૂરતું ખાવાનું મળશે, સંકેટો વિતાવવાના નવજુવાનોને પોતાની લાયજન સિદ્ધ કરવાની તક મળશે, હજારો જનાવરોની પીડા દૂર થશે, એક ટેકાળે આવી જાતનું જારખાનું યશસ્વી થાય તો હિંદુસ્તાનના બધા પ્રપાતોનો આવો જ અપયોગ કરી શકશે અને દેશને એક મહાન શક્તિનો હાયમને માટે લામ થશે. તો પછી શું કેવળ એક મીયળરમ્ય દ્રશ્યના લોમથી આપણે આ અનેક હિતકર વસ્તુઓને જતી કરવી? છતાંના શાપ્તને પણ ઇંઝી મર્મોદા હોય કે નહિ? પોતાની રાણીના મનોવિનોદન ખાતર પોતાની રાજધાની રામને બાળી નાખનાર નીરોની સુલતાની વૃત્તિમાં અને આવી છલામજિતમાં તત્ત્વતઃ શો ફરક છે?

આ પ્રશ્નના જવાબમાં જે ઝુતાર આપવામાં આવે છે તેનો શુભલેખ કરતાં પહેલાં થોડુંક વિવચાંતર કરવાની જરૂર છે. યુરોપમાં જ્યારે મહાયુદ્ધ શરૂ થયું અને યુરોપમાં લાખો જુવાનો તોપો તથા બંદૂકોના મીગ બન્યા ત્યારે સાહિત્યશિરામણ રોમૈ રોલાંની મૃતદશા દ્રવીમૃત થઈ અને તેમણે ધવાએલા લોકોની સેવાનો થોડોક પ્રબંધ કર્યો. પણ અમ્યપક્ષના શત્રુઓએ જ્યારે એછબીજાની છલાપુર્ણ ઓમારતો અપાર બંબનો વરસાદ શરૂ કર્યો ત્યારે માત્ર તેમનાથી રહેવાયું નહિ; તેમનો છલાત્મા પુણ્યપ્રહોપથી સળગી અહંથો અને તેમણે ભૂતલ અવાજે આખા યુરોપને ચેતવણી આપી કે "હિં જમબખતો, તમે એછબીજાને મારવા હોય તો મેલે મારી નાખો, તમારે જગતમાંથી સંવતર નષ્ટ થવું હોય તો નષ્ટ થાઓ; પણ આ છલામજિતથી તો આત્માની અમિવ્યક્તિની અમર કૃતિઓ છે; એની કારા જ સમસ્ત માનવજાતિનો આત્મા પોતાને વ્યક્ત કરે છે—ઇંઝી નહિ તો એમનો તો તમે નાશ ન કરો!"

રૂપે રાતાની આર્પવાણી યુરોપના આત્માએ સાંભળી અને યુધ્ધમાન પક્ષેએ હતાકૃતિઓનો સંહાર વંધ હતો. તો હતાકૃતિઓ શું સાચે જ માનવઆત્માની અભિવ્યક્તિની દ્યોતક છે ત્રેરક છે? છે પછી તે માત્ર સુચ્ચ આમરિચના આવરણ પાછળ રહેલી વિલાસિતાની જ સાધનસામગ્રી છે?

હલાને જોમે સાચેસાચ ઓળખી છે તે તરત જ જહો દેશે છે હલા અને વિલાસિતા વચ્ચે આરમાન-જમીન જેટલો તફાવત છે, અને હતાકૃતિદારા માણસને જે નિરતિશય આનંદ થાય છે તે ખરેખર સૂતેલા આત્માને જાગૃત કરે જ છે. ઇરાડો વોલ્ટની વીજ-લીક શક્તિ કુત્પન્ન કરીને લાખો લોકોની આજી-વિજાની વ્યવસ્થા કરવી એ હંઓ જેવીતેવી વસ્તુ નથી; પણ હલાદારા જે આનંદ અને સંરચારિતા માણસને મળે છે તે તો આત્માને પોષનારી વસ્તુ છે.

અને જોગ હંઓ માનવકૃત હતાકૃતિ નથી. ઝૂલકુંડું એ તો હતાકારીને મન્યતા અને રમખીયતાનું એઢી-સાથે શિક્ષણ અને દીક્ષા આપનારી પ્રકૃતિમાતાની અલૌહિત વિમૂતિ છે. તેને બગાડવી એ નાસ્તિક વિદ્રોહ

કરવા સમાન છે અને તેમ કરવા જતાં પહેલાં આપણે હજાર વખત વિચાર કરવો પડશે. જોગનો પ્રપાત હંઓ આ ચાલુ જમાનાની સંપત્તિ નથી. આપણા અનેક નિર્ણયવર્જોએ એની પડખે બેસી પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધર્મ્ય હશે, અને આપણા વંશજોના વંશજો પણ તેનાં દર્શન કરી પોતાના જીવનની અગ્રાત શક્તિ-ઓનો સાક્ષાત્કાર કરશે.

સુપ્રયુક્તતાવાદનો આશ્રય લઈ 'અલ્પસ્ય હેતોર્બહુ હાતુમિચ્છન્' એવા વેદિયા આપણે ન બનીએ. આ પ્રપાતને સુરક્ષિત રાખીને તેમાંથી હોઝી લામ કુદાવી શકાતો હોય તો મતે કુદાવો. એ વસ્તુ માનવબુદ્ધિ માટે અશક્ય ન હોવી જોઈએ. પણ આ તાંડવયોગના દર્શનથી મનુષ્યજાતિને વંચિત કરવાનો ધર્મતઃ હોઝીને હક નથી. મંદિરમાં આપણે મૂર્તિની સ્થાપના કરાએ છીએ; હુવરતે પણ એવી જ રીતે અહીં વિશદ સ્વરૂપની મન્ય પ્રતિમાઓ અમારી આગળ સ્થાપન કરેલી છે. અહીં હેવળ દર્શન, ધ્યાન અને સુપાસના માટે જ આવવું અને હૃદયમાં હંઓ સામર્થ્ય હોય તો તદાકાર થઈ જવું. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

COMPETITION FOR INDIAN SCHOLARS

In occasion of its ten year jubilee the India Institute of the 'Deutsche Akademie' in connection with the study group 'Das Ahnenerbe' has selected in October 1938 the following subject for a competition:

Symbols in India

Their meaning, historical development and present position

This competition is open only to Indian scholars who have already graduated and completed their study.

All papers must be submitted on or before the first of April 1940.

Prizes to be awarded in this competition:

The first prize is a scholarship for one year in a German university town including the costs for the journey from India to Germany and back.

The second prize is a scholarship for one year in a German university town but exclusive of the costs of the journey.

The third prize is a scholarship in a German university town for half a year and exclusive of the costs of the journey.

The winner of the first prize will receive a

monthly stipend of RM 300.—during his stay in Germany. The winners of the second and third prize will receive a monthly stipend of RM 200.—each.

All winners will receive in addition the journal of the 'Deutsche Akademie' and one of the journals of the study group 'Das Ahnenerbe' according to their own choice free for three years.

The India Institute of the 'Deutsche Akademie' acquires the right to print and publish any of the prize winning papers. The printed papers will bear a notice showing them to be the prize winners in the competition of the India Institute of the 'Deutsche Akademie' and of the study group 'Das Ahnenerbe'.

Papers which have not been awarded a prize will be returned. The committee however cannot undertake any responsibility with regard to the reading and returning of any paper that may be submitted to them.

Applications for participation in this competition will have to be sent to the India Institute of the Deutsche Akademie, München 8, Maximilianum, Germany.



શુક અને સારિકા

[૧] શુક

સવારના ઇએક વાગ્યા હશે. શિયાળો હમણું જ ઊતર્યો હતો એટલે પવનમાં ટાંદનો સહેજ ચમકારો જણાતો હતો. એવે વખતે હું એક વાધરીને સાથે લઇને પોપટના માળા શોધવા નીકળ્યો હતો. જમાલપુર દરવાજે થઇ પીરાણાના રસ્તે જતાં વચ્ચે આંખા અને મહુડાની ઝાડી આવે છે એમાં અમે પેદા. પછી ત્યાં તો માળા યાંધનારને જોવામાં માળા જોવાનું જ જુલી ગયો! પોપટ તો હું રોજ જોઉં છું. સાંજસવાર ઘર ઉપર થઇને બેઠી જતાં એમનાં ટોળે-ટોળાં અનેક વખત નજરે પડે છે. પછી એ દિવસે જેટલા પોપટ મેં જોયા એટલા તો કદી પછી એક રથળે એક વખતે મેં દીઠા નથી. પાંચ-પચાસ નાદિ, સો-બસો યે નાદિ; પછી આ તો હમ્મરો! 'હમ્મરો' કહું છું તેમાં રજ પછી અતિશયોક્તિ નથી કરતો. આખું આકાસ પોપટથી ભરાઇ ગયું હતું. ઊગતા સૂરજનો આછો લાલ પ્રકાશ એમની પાંખોમાંથી ગળાઇને આવતો એ પછી રંગાઇને લીલો થઇ ગયો જણાતો હતો. માળા માળાને ટેકાણે રહ્યા અને એ અદ્ભુત દૃશ્ય જોવામાં હું ખરે શુદ્ધસુદ્ધ વીસરી ગયો.

મારી સાથેનો વાધરી મારી જેવકૂચીથી પૂરો વાકેફ હતો. એક વખત જંગલી અગનનાં વળાણ કરીને એણે મારી પાસેથી પાંચેક રૂપિયા પડાવેલા ત્યારથી મારી અક્કલ માટે જોને જાણુ માન તો ન હતું; પછી રૂપિયાનાં ચાર ગચ્ચાં ઘેરળેલાં મળે એવા અતિસામાન્ય પંખીની પાછળ હું આટલે આધે આવું અને જહોતની પેઠે મોં પહોળું કરીને વગડા વચ્ચે બેઠો રહું એ તો એની સમજમાં ન ઊતર્યું. માળા

વનવગડાનાં વાસી

શોધવાને બદલે એણે માફ ધ્યાન ખીજે દોરવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ હું તો ખીજું બધું જુલોને ઝાડના રંગ સાથે ભળી જતા આ સજીવ નીલમણિઓના અગમગાટ જોવામાં, એમના કર્કશ કંઠધ્વનિ સાંભળવામાં અને એમના આગમન-વૃક્ષધ્વનિ વિચિત્ર ક્રીડા નીરખવામાં તડ્ડીને ચઢી બેઠો હતો. આખરે તો એ દૃશ્યે જોગળી ગયું અને ટાઢ જોખી થવાથી પ્રભાતની દૃશ્યમાં પોપટ વચારવાને પ્રવાણ કરી ગયા.

સુરપાણ અને રાજપીપળાનાં જંગલોમાં પોપટ તો તીકાં ટોળાં પેઠે બિઝરાય છે, પણ સૂકા રથળના વાયરા જ્યાં સોસરા નીકળી જાય છે એવા કિતર યુજરાતના આ લૂખા પ્રદેશમાં પંખીઓનો આવો મળો જોવા મળે એને મારા મનથી હું મોટો દલાવો ગણું છું. આફ્રિકાની નદીઓના વિશાળ તટ ઉપર પથરાએલા લાખો સુરપાળની છાંયીઓ મારા જોવામાં આવી છે. અસંખ્ય કુંજની સમૂદલીલાનાં ચમત્કારી વર્ણનો પછી મેં વાચ્યાં છે. શિયાળામાં બસો ચારસો નીલકંઠને આમલી, જંબુ અને ગોરસલી જેવાં ઝાડની ગીચ ઘટામાં પેસી જતાં, બેઠાં, સીસોટી મારતાં મેં જોયાં છે. પણ પોપટના પ્રખ્યાતકાળના આ સમૂદચંચાર જેવું દૃશ્ય અન્ય કોઇ પણ પક્ષીવિશેષનું આ પ્રદેશમાં ક્યાંય પણ જોવા મળે કે કેમ એની મને શંકા જ છે.

શુદ્ધિમાન ગણાવાને લીધે જેમ વાનરવંશ પશુ-જોમાં મૂર્ધન્ય સ્થાને વિરાજે છે, એમ પોપટ પંખી-જોમાં કુલશ્રેષ્ઠ ગણાયો છે. આપણે હાં પ્રાચીન કાળથી ક્રીડાર્થે પરિચીત પક્ષીઓમાં એ પ્રથમ સ્થાન પામ્યો છે. ગરીબ હોય કે તવંગર, કલાકાર હોય કે અજુર, ઘેરઘેર એના પાળનાર હતા અને હજી યે છે રૂપાળાં પંખી હોય તે ભણે રહ્યાં, પણ 'દિવ્યવર', 'દિવ્ય કુલપતિ', 'મેધાસિન્ધુ', 'સુભાષિતકવિદ', 'નૃપદસ્તોપલાસિન' તો આ શુક જ. આવાંઆવાં તે એનાં અનેક ગિરૂદ સાહિત્યમાં વેરાએલાં પડ્યાં છે પણ આ બધી મદના શાના લીધે? જોને કોઇ માયક પંખી નથી કહેતું. એના કંઠરવથી સુગંધ થત

વન વગડાનાં વાસી ('વનેચર')

કેટલાક જ દશે. ૩૫માં પશુ એનો એકડો પાછળ આને છે. ત્યારે? એની મહત્તા તો એની અસાધારણ અનુકરણશક્તિને લીધે છે. કાળોકાશી અને એવાં બીજાં કાઠકાઠ પંખીઓ સાંભળેલું બોલી જાય છે, પશુ મનુષ્યનાક જાનીને, શીખવેલું શીખે, સાંભળેલું યાદ કરી જાય અને કવચિત્ સ્વયંસ્પુરિત વાક્યો પણ સમયાનુકૂળ કહી દે, એવું પંખી તો પોપટ એકલો જ: આપણા દેશમાં તેમ પરદેશમાં પણ. એની આ શક્તિથી મુગ્ધ જાનીને મહાન સિકન્દરનો ફરીઆઈ સેનાપતિ એનેસીફાંટસ સીલોનમાંથી પોપટ સાથે લઈ ગયો હતો. અને એ રીતે યુરોપમાં પોપટના વંશમાં પ્રથમ પગપેસારો કરનાર તે આપણો અતિ પરિચિત હિંદીવાન 'હુડો' જ.

પોપટ જ્યાં પંખીઓથી જે રીતે બુદ્ધિ પડી જાય છે: એક તો, શબ્દાનુકરણ કરવાની એની લેક્ષિ-ત્તર શક્તિથી અને બીજું, એના પગની વિશિષ્ટ રચનાને લીધે. ધણાંખરાં પંખી ઝાડ પર બેસે છે, જમીન પર દરીદ્રી અને ફૂદી શકે છે, પરંતુ જેમને ઝાડ પર 'ચડતાં' આવડતું હોય એવાં—ચડવાને અનુકુળ રંગાયુર્મંડિત પગવાળાં—પંખી તો ગણ્યામાંગણ્યાં જ છે. આવાં પંખી તે પોપટ, લક્ષ્મકૃદાંડ, કંસારા અને કોયલ તથા એનાં સગોત્રી જાણે, મોતીડા વગેરે. એમના પગનાં આંગળાં ચાર: બે આગળ, બે પાછળ—મન્યગરાની પાંખો પેટે સામસામાં જોતરા-એકાં^૨ હોય છે. એને લીધે એ ડાળી પકડી બેસી

૧ Scansores પંખીઓને એક વિશિષ્ટ વર્ગ Picariae એટલે લક્ષ્મકૃદાંડના વર્ગ (Picus=લક્ષ્મકૃદાંડ)ને નામે ઓળખાય છે. એમનાં ઈડાં ચળકતા ચેત વર્ણનાં: એકાદ અપવાદ સિવાય બધાંય કોઈ પણ રંગના છંદકે ડાઘ વિનાનાં. એમને માળા બાંધતાં આવડતું નથી પણ મોટેભાગે ઝાડની તૈયાર જખાલ, ભીંતનાં બાકારાં કે પહાડની કાડમાં ઈડાં મૂકે છે.

એમા બે અવાન્તર વર્ગ છે: ચડી શકે એની વિશિષ્ટ રચનાવાળા પગવાળાં (Zygodactyles કે Scansores) અને મોંની પહોળી કાડ વાળાં (Fissirostres); આ બીજા વર્ગનાં પંખીના પગ નાના અને ગળેગ તથા પગનાં તળિયાં સપાટ હોવાથી એમનાથી સહેલાઈથી હરીફરી સડાતું નથી, પણ એક જ આસને બેસીને ત્યાંથી થોડું જીતી, છવાત પકડી, પાછાં આવીને આસને બેસી જવાની ટેવવાળા હોય છે.

૨ તેથી જ Zygodactylae, ચકલીના વર્ગનાં (Passares)

શકે છે તેમ ઝાડના થડ ઉપર, પહાડની સપાટ કરાડ ઉપર કે ઘરની છત ઉપર સરલતાથી અંપાટાબંધ ચડી દોડી ફરી શકે છે: જોકે દરેક પંખી બુદ્ધિબુદ્ધિ રીતે. કાળકા તરીકે ડાળકાળે ચડવામાં પોપટ ચાંચ-નો આધાર લે છે, ત્યારે લક્ષ્મકૃદાંડ મજબૂત પગ અને જરૂર પીછાંવાળી પૂછડીના ટેકાથી થડ પર ચોંટી રહે છે. ચાંચ તો એમને થડ પરની છાલ ઉખેડી તેની પાછળ ભરાએલાં છવડાં પકડવા પૂરતી જ કામ લાગે છે. કોયલ વગેરે ઝાડ પર 'ચડતાં' જોવામાં નથી આવતાં, તેપણુ એમના પગ તો 'ચડ-નાર'નાં પૂરાં લક્ષણવાળા હોય છે.

પોપટ માટે અંગ્રેજી ભાષામાં બે શબ્દ છે: Parrot અને Parrakeet. આમાંના 'પેરટ' તે જ્યાં વિવિધ વર્ણુના દેહવાળા અને શરીર કરતાં ટૂંકી અને છેડેથી ચોરસ પૂછડીવાળા. જંગબારી પોપટ અને કાકાકોના એ આવા 'પેરટ'. 'પારાકીટ'નો વર્ણુ મોટેભાગે લીલો હોય છે અને એની પૂછડી શરીર જેવડી કે શરીરથી મોટી અને લાંબી, લટકતાં ચડ-ઉતર પીછાંવાળી અને છેડેથી પાતળી અણીદાર લાગે છે, આપણા પોપટ જ્યાં આવા 'પારાકીટ' જ. ભારતવર્ષમાં પોપટની ત્રણ જાત થાય છે.

[૧]

આ લેખને મથાળે જેનું વર્ણુ ને અને જેનાં ટોળોટોળાં આખા ભારતવર્ષમાં પ્રત્યેક સ્થળે લીલા તેમજ સૂકા પ્રદેશમાં નજરે પડે છે એ પોપટ: Rose Ringed અથવા Green Parrakeet.^૩ આપણે ત્યાં 'હુડા' નામે તે ઓળખાય છે.

એનું કદ ૧૬-૧૭ ઇંચ. શરીરનો વર્ણુ લીલો. નરની ડોક ઉપર કાળો કાંઠોલો: એની અડોઅડ ગુ-લાળી રંગનો પટો. ચાંચ ચળકતા આછા ઘેરા લાલ રંગની; દેખાવમાં ખાખરાના ફૂલ જેવી. માદાને લાલ પટો નથી હોતો, પણ એને જાહેલે ઘેરા ચળકતા લીલા રંગની સાંકડી પડી હોય છે.

એટલે ડાળી પકડી બેસનાર પંખીઓના પગે ત્રણ આંગળાં આગળ અને એક જ આંગળું પાછળ હોય છે. આ વર્ગનાં કાઠકાઠ પંખીને 'ચડતાં' આવડે છે, પરંતુ તે માત્ર ગહા-વરાને લીધે: નહિ કે 'ચડવા'ની રચનાવાળા પગને લીધે.

૩ Psittaci Krameri

આ જનત ટોળે વળીને રહે છે. એમનો આદાર કૃષ્ણ તથા અનાજ છે. ખાવા કરતાં વધારે જગાડ કરવાની એમની ટેવને લીધે એ પાકને બારે નુકસાન કરે છે.

વસંતઋતુ એમનો ગર્ભાધાન કાળ. એ વખતે એ જાડની જખોલમાં ૪ થી ૬ ઇંડાં મૂકે છે.

એને પાળવામાં આવે છે, પરંતુ શીખવામાં એ રમતિયાળ હોવાથી ઓછા આદરને પાત્ર ગણાયા છે.

[૨]

બીજી જનતના પોપટ Large Indian અથવા Alexandrine Parakeet^૪ નામે ઓળખાય છે. ઉત્તર યુરપાતમાં એ નથી રહેતા, પણ સુરપાણ તથા રાજગીપજાનાં ગીચ જંગલમાં ખૂબ મળી આવે છે. આખા ભારતવર્ષમાં એ છૂટાછવાયા નજરે પડે છે.

એનું કદ ૧૬ આંગળ. આપણા જધા પોપટમાં મોટામાં મોટો આ જ. એનો રંગ ઘેરો લીલો. પૂઝ-ડીમાં આછા લીલા અને પીળા રંગનાં પીંછાં હોય છે. પાંખમાં ખભા ઉપર લાલ લાખું. આવું લાખું હુડના ડીઝ પર નથી હોતું. ગળા ઉપર લાલ કાંઠો. માદાને આવો કાંઠો નથી હોતો. ચાંચ ઘેરી લાલ. વસંતઋતુમાં એ જાડની જખોલમાં ૨-૫ ઇંડાં મૂકે છે.

૪ Psittaci Eupatria

સ્વમાં

• મિત્ર •

વધો તણા રનાનથી નીતરેલી
પૃથા ઉરે અંકુર રમ્ય રોપવાં;
હજાર જીવો તણી પ્રાણુદોરી-
ટકાવવાં-તોતમ રંગ રેલવાં-
કૃષિકની ઓરણીથી અનેક,
બીજો પડતાં ભૂમિ-ક્ષેત્ર-આસે!
સાચાં જ બીજો દલશુદ્ધ પોતે
અંકુરતાંઃ વ્યર્થ હજાર બીજાં
તુટેલ નાકાં-કીટથી ખવાયાં-
સડે દટાઈ ભૂમિના પથારે!
સાચાં ત્યમે સ્વપ્નય પાંગરીને
પ્રયુક્તશેઃ જૂઠું જશે કપહીયે!.

માણેકલાલ શુક્લ

શરીરે ભરાવદાર અને દેખાવામાં ગૌરવવાળા દેખાતા આ જનતના પોપટ પાળવા માટે ખૂબ યોગ્ય મનાય છે, જોકે કોલકોલ અનુવાદીઓ એની ઓઢવાની શક્તિ વિશે શંકા દેખાડે છે.

[૩]

આપણો ત્રીજો પોપટ તે Blossom-headed Parakeet.^૫ સૌથી નાનો, પણ કંદની મીઠાશમાં બીજા બેને આંટે એવો આ પોપટ ઉત્તર યુરપાતમાં જલ્દી ઓછા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. એનું કદ ૧૪". નર માદા બીજી રીતે એકસરખાં લીલા રંગનાં. પેટ પરનો રંગ આછો, પીળાશ પડતો. ફેર માત્ર માથાના રંગમાં. નરનું માથું આછા આસમની રંગની છાયા વાળા લાલ રંગનું. માદાનું માથું આસમની છાયાવાળા ભૂખરા રંગનું. બંને પંખીના ખભા ઉપર લાલ લાખું હોય છે. નરના ગળા ઉપર કાળા તથા લીલા રંગનો અને માદાના ગળા ઉપર પીળા રંગનો પટો હોય છે. આ જનત સ્વભાવે ગીચ જંગલની રહેવાસી છતાં મેદાનોમાં પણ દેખાય છે. એનાં ટોળાં નજરે નથી પડતા. વસંતઋતુ એમનો પ્રજનનકાળ. અન્ય પોપટની પેઠે એ પણ જાડની જખોલમાં ૪ થી ૬ ઇંડાં મૂકે છે.

૫ Psittaci Cyanocephala

૮૭૨

કેડીઓ પ્રગતિતાણી

• જન્મદાય •

મને લાગે છે કે, શશીમરી વસે ગાથ ધરથી,
પડે તેવી રીતે સરલ પથમાં પ્લાણ્ય મૂળથી;
રહે ગાથા જ્ઞેવા,
પડે પ્લાણ્ય તેવા, ઉભય મહીથી કે ન ધટશે;
શશીનું ગાથાથી જલત રૂપ શું રમ્ય અદકું!
અને પ્લાણ્યથી તો પથગમનનું ગૌરવ વધું!
શશીમાં ગાથા એ સરસ રસનિપ્પત્તિ અમીની,
નદિ નદિ કલંકોની કથની;
પથે પ્લાણ્ય એ તો પથગમનકૌશલ્ય બીજવે,
વિધન ધરશે ના પથિકને:
ભસેને ગેગથી વર્ષે પતથરો કાંઈ દૈવ શા!
મારા એ પતથરો યાશે કેડીઓ પ્રગતિતાણી.

‘મોહિનીઅન્દ’



જીવનનું પરોઢ

૬

મહાત્મા ગાંધીજીના લોકોત્તર અખિલજીવનના ઘડતરમાં સ્વરોષ ફાળો આપનાર દક્ષિણ આફ્રિકા, ડીનિકસ આશ્રમની રચાપના એ એ ઘડતરનો અંગળ પ્રારંભ. આ લેખમાળાનો ઉદ્દેશ એ કાળના વાતાવરણનો ધરમય પરિચય આપવાનો છે. અનિવાર્ય એવી કેટલીક અંગત હકીકત ન છૂટે એ આવવા દઇ,

હેવે તો, જાપુજીના એકવીસ દિવસ જેવા કપરા ઉપવાસ જગજગહેર થઇ ગયા છે (અને તેમાંથી ઈશ્વરકૃપાએ દેશને તેઓ પાછા પથ્ય મળ્યા છે), એટલે શીનિક્સના લાંબા અને આકરા ઉપવાસોની કથા નવાઇભરી નથી રહી. છતાં જ્યારે-જ્યારે એ ઉપવાસો આરંભાવાની વાત યાદ આવે છે ત્યારેત્યારે દહીયે ધ્રુમ્મરી છૂટે છે. સર્વધર્મસમભાવ, અરપૂરયતાનિવારણ, દિસાશમન વગેરે માટેના જાપુજીના ઉપવાસો જેટલા જગજગહેર થઈ ગયા છે તેટલાં શીનિક્સના આશ્રમના શુદ્ધિકરણ માટે કરવામાં આવેલાં અનુષ્ઠાનો જગહેરમાં નથી આવ્યાં. તેમ એ સાચા અનુષ્ઠામાં જે નથી રહ્યાં. મને ભય છે કે આજે પચીસ વરસ પછી એને તાનું કરી જત્રીસીએ ચડાવવામાં હું કદાચ યુનેગાર ગણાવાનો. શીનિક્સ શું કે આશ્રમ શું, એ મને એટલાં જગહેર રચળ પાતી જવા છતાં આખરે તો એ એક મોટું કુટુંબ જ ગણાય. અને જ્ઞાનદાનીની આપણી મર્યાદા છે કે:

અર્થનાશં મનસ્તાપં મુદ્ધે દુષ્કરિતાનિ ચ ।
વંચનં ચાપમાનં ચ મતિમાત્ર પ્રકાશયત્ ॥

એથી વિરુદ્ધ હું આ પ્રકરણોમાં અમારી નાગોશી ચીતરવા જોડો છું. પણ જ્ઞાનદાનીની એ મર્યાદા પરાયા પાસે જળવવાની હોય, જ્યારે આ લખાણ વાંચનારા પરાયા ભાગ્યે જ હોવાના. પૂજ્ય જાપુજીની વધુ સમીપ પહેંચવા ઇચ્છનારાઓને કામનું થઇ પડે એ હેતુ આ લખતી વખતે નજર સામે છે. છતાં આમાંથી કેાઇ વગોવવાની સામગ્રી શોધી કાઢે તો તે સાડ મારે લાચારી જતાવવી રહી. સ્વજનો કરતાં જે વધુ સ્વકીય એવાં શીનિક્સનાં એ ભાઇ-જાહેનોને વગોવણીમાંથી જવાવવા ખાતર અર્દી એમનાં ખરાં નામને જદ્દે કૃત્રિમ નામ આપીશ.

સત્યને માટે જ જીવનારા પરમ તપસ્વીની કાંખમાં જૂઠાણું અને ચોરી અદરાય ત્યારે એ પરસ્પર

એવી કેટલીક અંગત હકીકત ન છૂટે એ આવવા દઇ, જે અનેક રંગોમાં પોતાના જીવનનું પરોઢ વીંચ્યું તેની, લેખકે એ કાળની જાળપણની નજરે આપેલી આ પરિચયમાળામાં સત્યાગ્રહના ઉત્તમકાળની, ગાંધીજીના પુણ્યલોકે ચારિત્ર્યની તેમજ તેમના ખડતલ તપસ્વી જીવનની કથાનું આલેખન મુખ્ય ભાગભજવે છે.

ભાગ બીજો

પ્રકરણ સોળમું: અન્નજળ ત્યાગ

વિરોધી તત્ત્વોનું પ્રયંક ધર્ષણ થયાં વિના શી રીતે રહે? એવા ધર્ષણમાંથી પુણ્યપ્રકોપ પ્રજ્વળી જ ઉઠવાનો અને એ જવાળામાં આસપાસનું બધું જળીને ખાખ થઇ જવાનું. પરંતુ જાપુજીનો પુણ્યપ્રકોપ પણ અમૃતભર્યો. કાડીને જે કાચવતાં અચકાપ એવા જાપુજી પોતાના અંતેવાસી વિદ્યાર્થીને મનથી જે શાને શાપે? ભારેમાં ભારે દુશ્કરિતને પણ અમૃત છાંટીને જ નામશેષ કરવાનો એમણે દમોશાં આગ્રહ સેચ્યો છે.

એક વાર વિદ્યાર્થીઓમાંના એક જળ્યને રોશને જતાં એક શિલિંગ જડી આવ્યો. અંદરઅંદર ઉહાપોહ ચાલ્યો કે એ શિલિંગનું કરવું શું? 'જાપુજીને આપી દઇએ', 'રોશનની દુકાનેથી કંઇક ખાવાનું મગાવીએ', એવા બે વિરોધી પ્રસ્તાવ છાનાછાના ચર્ચાયા. ખાવાનું મગાવવા તરફ બંધાનો વધુ ઝોક હતો. પણ એની ચાડી કોઇની પાસે જઇ ન પહોંચે તે માટે વ્યૂહો રચાયા માંડ્યાં. એક સવારે હું ગણિતના વર્ગમાં પહોંચ્યો ત્યારે જોયું કે ભણાવનારાં ધૈત્યનેન ગણિતને બદલે શું અને કેવી રીતે ખાવાનું મગાવવું એ વિષે વિદ્યાર્થીઓ સાથે પોતાની શુદ્ધિ વાપરી રહ્યાં હતાં. આખો સમય એ ચર્ચામાં વીતી ગયો, ત્યારે હું કે ગંધાર છુટી ઉપર એક દિવસ ડરગન જાય અને પાછા વળતાં એ શિલિંગનાં ઉત્તમ ભજિયાં લઇ આવે. ધૈત્યનેન એને સૌ વચ્ચે સરખી રીતે વહેંચી આપે, જેથી કોઇને પાછળથી ફરિયાદ કરવાપણું જ ન રહે અને જાપુજી પાસે વાત ન પહોંચે.

દરમિયાન એક રવિવારે અમે ઇનાન્ડાની ઉત્તર-
ભાગે ગયા. ત્યારે વળી ડુંગર ચડતાં અમારામાંનું
એક જણને ત્રણ પેનીનો ચાર આવી જેવડો સિક્કો
જડી આવ્યો. હું એ જ સિક્કાને ઝોળંગી ગયો હતો.
મને એ ન દેખાયો અને મારી પછીના છોકરાએ
એ હાવી લીધો તેથી સૌ મને મૂરખ બનાવવા
લાગ્યા ને પેલાની વાહવાહ કરી. મારી એ ભૂલ માટે
મને એટલું લાગી આવ્યું કે મેં પોતાને સાવ ના-
લાયક અને પત્થરથી જે બેઠ માન્યો. મનમાં થયું કે
'સામેના શોભીતા પદ્મનો એક પત્થર નીપજ્યો હોત
તો બીજાને જોવાને તો કામ આવત ! પગ તળેની
વસ્તુ જોઈ ન શકું એ હું શા કામનો ?' પરંતુ મને
ખચર ન હતી કે મારી આ ગ્લાનિ અને હોશિયારી-
નો અભાવ મને બીજા જગતરામાંથી બચાવનાર છે.

આ પછી કેટલેક દિવસે બાપુજી જોડાનિસર્ગ
ગયા. એમના ગયા પછી ત્રીજે કે ચોથે દિવસે
અમારો ગુજરાતીનો વર્ગ પૂરો થયો કે એક મોટો
વિદ્યાર્થી મને અને ઋષભને ધૈવતને પાસે બોલાવી
ગયો. ધૈવતને ચોતરફ નજર કરી ને કોઈ અણુ-
પ્રચ્છયું માણસ ન દેખાતાં હળવેકથી મેજના ખાના-
માંથી થાળી કાઢી અમારી પાસે મૂકી અને અમારા
ભાગનાં ભજિયાં ખાઈ લેવા ફરમાવ્યું. એક શિક્ષિગનાં
ભજિયાં આવેલાં અને ઇનાન્ડા ફ્રાંસવાળી ત્રણ પેનીનાં
ચિત્રો આવેલાં. મારા ભાગનું એક ચિત્ર તો મેં
પસંદ કરી લઈ લીધું, પણ મારા ભાગનાં ભજિયાં
લેવાની મેં ના પાડી. ધૈવતને પૂછ્યું 'કેમ, તારે
નથી ખાવાં ? તારે સાર તો સરસમાં સરસ કળી રાખી
છે.' 'ના, હું ક્યાં મીઠું ખાઉં છું ?' મેં કહ્યું 'પણ
આ ક્યાં જમતી વખતે ખાવાનું છે ? શાકદાળમાં
તો મસાલો હોય એટલે બાપુજી તને એ ખાવા નથી
આપતા. આ તો ખવાય.' 'ના, મારે નથી ખાવું'.
'પણ તું ખાઈશ તો એ તારા અલ્લુણાનો ભંગ નહિ
થાય !' 'અંહ, મારે ખાવું જ નથી ને !' 'પણ આપણે
ભજિયાં ખાયાં છે એ વાત જ કોઈની પાસે જવાની
નથી; પછી બાપુજીને કોણ કહેવાનું ? એટલે પછી
તેં મીઠું ખાધું છે એ બાપુજી ક્યાંથી જાણશે ?'
ધૈવતને છેલ્લો પાસો ફેંક્યો. પણ કોણ જાણે ક્યાંથી
મને જોર આવી ગયેલું, એટલે મેં એ મનનો ઊવારો

કાઢ્યો: 'તેઓ ન જાણે તો એ મારે તો એમને
કહેવું જોઈએ ને, કે મેં મીઠું ખાધું છે. એક વાર
બાપુજી પાસે અલ્લુણાનું મેં વ્રત લીધું એટલે આ
શનિવારે જે અઠવાડિયાં પૂરાં ન થાય ત્યાં સુધી હું
આ ભજિયાં નહિ ખાઉં. મારે એમને છેતરવા નથી.'

મારી આ વાત સાંભળી ધૈવતને કંઈક પાછાં
પડ્યાં અને બોલ્યાં, 'કીક ત્યારે, ન જ ખાવાં હોય
તો તારી મરજી; પણ શનિવાર સુધીમાં તો આ બગડી
જશે.' મેં પણ પોતાનો રસ જણાવ્યો કે 'જો તમારે
મને ભાગ આપવો જ હતો તો મોડેથી મગાવ્યાં
હતાં; તમને તો ખચર છે કે માંડ અલ્લુણું ચાલે છે.'

તેમણે જવાબ આપ્યો: 'પણ પછી તો બાપુજી
આવી પહોંચે ને ? 'ત્યારે જવા દો.' એમ કહી મેં
મારાં ભજિયાં ઋષભને આપી દીધાં અને એને ભ-
જિયાં ખાતાં જોવાનો આનંદ લેવા માંડ્યો. નાક
એટલું પાસે લઈ જવાય એટલું લઈ જઈ ખૂબ ધરાઈ
ધરાઈને મેં એ સૂંધ્યાં.

વાત પતી ગઈ, નિશાળના દરવાજા અંધ થયા ને
હું નાચતોફરતો ભાગી ગયો. બાપુજીને છેતરવામાંથી
બચવાના આનંદથી માંડેલો ઉછાળો મારવા લાગ્યું.

ભજિયાં મેં ખાયાં ન હતાં, પણ હું ચોરમંડળી-
માંનો એક હતો તો ખરો જ. મોટાઓ પોતાની
ચર્ચાઓ મને સાંભળવા ન દેતા, છતાં આંગમીચા-
મણાં, ઇશારા, બીજાને દૂર રાખીને થતી વાતોથી
મને ઘણુંગઈ સમજાઈ જતું. ભજિયાંચોરીને ઝાઝા
દિવસ ન વીસ્યા ત્યાં તો જે મજબૂત પક્ષો ઊભા
થયા. મારામાં એટલી શક્તિ ન હતી કે હું જેમાંથી
એક પક્ષમાં ભળી જાઉં. જ્યારે જે પક્ષ વચ્ચે બેઠો
હોઉં ત્યારે હું તે પક્ષનો થઈ જતો. અને પક્ષની વાતો
સાંભળતો. એક ટોળી વાતો કરતી હોય કે 'ધૈવત
બહેનને મોટાં બનાવ્યાં ખરાં, પણ એ અન્યાયી છે,
લુચ્ચાં છે, પોતાના ભત્રીજાને દયાવી રાખ્યો છે,
ઋષભને ભોળવી લીધો છે જેથી બાપુ પાસે પોતાની
કંઈ જ ફરિયાદ ન પહોંચે.' એ વખતે મને ધૈવતને
નહારાં અને કપટી લાગતાં. પણ ફરી પદ્મશિષ્યો વચ્ચે
બેઠેલાં ધૈવતને કહેતાં સાંભળું કે, 'મયાની જો-
લુકમી વધી ગઈ છે, જેને તેને દગડાવ્યા કરે છે
અને હવે ઇર્ષ્યામાં ને ઇર્ષ્યામાં બાપુજીને જઈ મારી

આડી ખાશે તો પોતાના જ પગમાં કુદાડો મારશે. એનો વિનાશ આવ્યો છે એટલે જ “વિનાશ કાળે વિપરીત ભુદ્ધિ” થયો છે; ઇ. સ. ૧૯૪૨ અને ધૈર્યતેન બહુ સારાં અને મધ્યે સાવ વહેલો લાગે. પશુ મારી ફજેતી આટલેથી જ અટકતી ન હતી. ધૈર્યતેન લટકાથી પૂછે કે તરત તેમને મપાળી ટોળીની સાંભળી આવેલી બધી વાત જણાવી દઉં. અને મપાળી ટોળીમાં બેસું એટલે ધૈર્યતેનની બધી વાતો ત્યાં પહોંચાડી દઉં. મને બાન ન હતું કે આમ કરી હું કેટલી ખૂંડાઇ વહોરી લેતો હતો. મને દરેક જથ્થે સારો લાગતો અને જેની પાસે જાઉં તેને બાવતું કરવાનો પ્રયાસ કરતો. પરિણામે બંને પક્ષને લડાવવામાં હું અબળપરે દરિયાર બન્યો.

જોહાનિસગર્ગથી બાપુજીને આવ્યે થોડા દિવસ વીતી ગયા હતા. બધું કામ નિયમિત ચાલતું હતું. એવામાં એક દિવસ પાપનો લડો ફૂટી ગયો. ખેતીનું કામ, નિશાળનું કામ અને બીજાં કામો કરે રહ્યાં અને બધે એક જ વાત એક જ તપાસ અને એક જ કામ ચાલ્યું. ઘણી વાતની ખબર મને વહેલી પડી જતી. પશુ આ વાતની મને બધા વિદ્યાર્થીઓમાં સૌથી છેલ્લી ખબર પડી. તપાસ કરતાં મેં જાણ્યું કે ‘આજે સવારના પહોરમાં બાપુજીએ ધૈર્યતેન સાથે કલાક સવા કલાક વાત કરી, ને અત્યારે ગંધારને લઇને બાપુજી પ્રેસને રસ્તે રસ્તે નીચે ગયા છે.’ વાત કાને આવી કે હું સીધો શું ચાલે છે એ જોવા બિપડ્યો.

મેં જોયું કે નીચેથી ગંધાર સાથે વાત કરતા બાપુજી પોતાના ધર તરફ આવી રહ્યા છે. હું વાડની ગોથે એક જાણુએ બિભો રહ્યો. ત્યાંથી મોટા ધરની ઓસરી નજરે પડતી હતી. ત્યાં મગનભાઈ, રાવજીભાઈ, બીજા મોટા માણસો ને જમારા મંડળમાંના ઘણાખરા હોકરાઓ બિભા હતા. બધા ખિન્ન વદને ધુસપુસ વાતો કરી રહ્યા હતા. બાપુજી ગંધારને મુઠા આવી બીજા ફેરામાં મપાને લઇને વાતો કરતા નીકળ્યા. એવાર આંટામાં એને પતાયીને બીજા એક હોકરાને સાથે લીધો. એમ કલાક બે કલાક સુધી ખરથી પ્રેસ સુધી ને પ્રેસથી ઉપર સુધી તેઓએ આંટા માર્યા હતા. એક વાર બાપુજી ધૈર્યતેનના મનોમને પશુ લઇ ગયા. પશુ મને તો તેઓએ જો

લાગ્યો જ નહિ. હું તો મનમાં જોયોનીયો થઇ રહ્યો હતો કે ‘બાપુજી શા માટે નકામી આટલી ચહેવત કરે છે? મને બોલાવે તો હું બધું કરી દઉં!’ તેઓ મને બોલાવે એટલા માટે કેટલી બે વાર ફેરવતા રસ્તામાં હું આડો બિપડો પશુ તેમણે મને બોલાવ્યો જ નહિ.

સૌથી છેવટે બાપુજી દેવદાસકાકાને બાત કરવા લાઇ ગયા. એવાર વાર તો તેઓ ઉપરથી નીચે આવ્યા, પશુ ત્રીજા કે ચોથા વાર બાપુજી નીચે ગયા તે પાછા પંચરવીસ મિનિટ સુધી દેખાયા જ નહિ. અને બધા ખેતરમાં, ઓસરીમાં આગેતેમ આંટા માર્યા કરતા હતા અને શા નીતીને આવે છે એ જાણવા એકપરે થઈ રહ્યા હતા, ત્યાં સાંજબુધે કે ‘બાપુજી બહુ જ રોષે બારાયા છે. એમણે પાંચ તમાચા માર્યા.’ હું સમજ્યો કે તેમણે દેવદાસકાકાને એ તમાચા માર્યા છે એટલે મનમાં ને મનમાં ક્રૂણ બિરોધ. મને થયું કે એમને એકલાને એટલા બધા તમાચા શા માટે માર્યા હશે? અમારો પશુ ગુનો હતો. હું આવા વિચારોમાં બૂંધાયો હતો ત્યાં એક જથ્થે પાકા ખજોર લાગ્યો કે ‘જો તમાચા તો બાપુજીએ પોતાના જ બાલ ઉપર માર્યા છે અને તે એટલા જોરથી માર્યા કે સારી ચોંટ ફેર બિભેલા હોકરાઓ પશુ એ સાંભળ્યા.’ બાપુજીએ પોતાને તમાચા માર્યા એ સાંભળ્યા મને સાવ જાંગી ગયું. કંઈક ઉઠેરાયું અને પછી થયું કે ‘હું કેવો સહયુગી! મારો તો કંઈયે વાંક ન દેખાયો; અને બીજા કેટલા બધા ખરાબ કે તેને કારણે બાપુજીને પોતાને તમાચા ખાવા પડ્યા!’

એ સાંજની પ્રાર્થના પૂરી થઈ એટલે સૌ બાપુજી સાથે ટાંપીને જોઇ રહ્યા. થોડો વાર સુધી બાપુજી સાવ મૂળા બેસી રહ્યા અને પછી ધીમેધીમે બોલવા માંડ્યા: ‘આજે જંગોરે તો મેં બાપુ, યજ્ઞસાંજે કંઈ નથી ખાતું. પાણી મેં કંઈક ઝર જેવું થઇ પડ્યું છે. દીકરો થઇ બાપને આટલાટલાં ઉતરી શકાય છે એ જાણી માફ અંતર કપાઇ જાય છે. પશુ હું શાંત રહ્યો છું. મારાથી ન જ રહેવાયું ત્યારે મેં પોતાને પાંચ તમાચા લગાવી લીધા છે. કેમકે હું માફ તો કરતાં અને પોતાને જ માફ એ સાફ. એ વિના અને આવી જાતનું વર્તન કેમુ કહે છે એ નહિ સમજાય. દેવાળી તો મારી પાસે બધી વાત કબૂલી છે અને પોતે ખૂબ

પરતાયો હોવાનું જણાવે છે. ફરી એની જૂલ ન કરવાનું આશ્વાસન તેણે મને આપ્યું છે. પણ દંજી મારાથી ખવાય એમ નથી. દંજી છોકરાઓએ મારી પાસે સત્ય છુપાવ્યું છે. છોકરાઓ એક કહે છે, ધૈવતભેન બીજું કહે છે. એકબીજાની વાતને સૌ કાપે છે. એટલે કોણ સાચું છે ને કોણ જુઠું છે એની ખબર નથી પડતી. મેં બધાને બહુ વિનવ્યા, પણ સાચું બોલવાને કોઈ તૈયાર નથી થયું. મારી પાસે જૂઠાણું રહે તો મારા જીવનમાં ધૂળ પડી. એટલે જ્યાં સુધી મને સાચ ન મળે ત્યાં સુધી મારે જીવવાનાં કાંઈ માદવાં વ્યર્થ છે. આજ આખો દિવસ મેં ખૂબ વિચાર કર્યો અને છેવટે એ નિર્ણય પર આવ્યો છું કે મારે માટે દાણોપાણી વર્જ્ય છે. જ્યાં સુધી છોકરાઓ આવી પોતાની ભેળે ચોખ્ખી વાત મારી પાસે નહિ કરે ત્યાં સુધી હું નથી મારા મોઢામાં અજનો દાણો મૂકવાનો કે નથી પાણીનું ટીપું મૂકવાનો.’ થોડી વાર તેઓ થોભ્યા. પ્રાર્થનામાં ગેઠેલા સૌ આ વીજળી પડવાથી સ્તબ્ધ બની ગયા. ઓરડાની દીવાલો પણ જનજી સ્તંભભાઈ ગઈ. નીરવતા તોડવાની કોઈની હિંમત ન ચાલી. ફરી બાપુજી આગળ બોલ્યા: ‘જેને મારા પર દયા આવતી હોય એણે મને ખાવાને મનાવવાની જરૂર નથી. સત્યને શોધતાં માફ મોત થશે તો એના જેવું સોનાનું મોત બીજું કયું હોઈ શકે? ઈશ્વરના અનેક આશીર્વાદ હોય, કેટલાંયે જન્મનાં પુણ્ય હોય તેને એવું મોત મળે. તમારે બધાએ તો એ દિવસ ઊજવવો જોઈએ, જે દિવસે સત્યને ખાતર મારો દેડ પડે. એટલે મને વિનવવાનો કોઈ મહેનત ન કરે. વિનવવા જ હોય તો છોકરાઓને વિનવે અને સત્ય શોધી કાઢવામાં મને મદદ કરે.’

આ પછી મોટાઓ વચ્ચે ધીમી વાતો શરૂ થઈ અને અમને સુષ્ણ જવાની સૂચના મળી. પથારી ભેગો થતાં મને થયું કે ઇનાન્ડા ફાદસથી આવતાં પેટી ગયું

કુમાર • ૧૮૧ મેં અંક (પાંચ ૧૯૬૫)

પેની મને ન મળી એ ભગવાને કેટલું બધું સાફ કર્યું! નાહકનો તે દિવસે હું પરતાયો.

બીજે દિવસે બગોરની ગાડીએ બાપુજીને ફરી જોડાનિસર્ગમાં જવાનું દતું. સવારે ઊંડી મારા પિતાશ્રીની પાછળ પાછળ હું ચે બાપુજી પાસે પહોંચ્યો. તેઓ દંજી પથારીમાં બેઠાબેઠા ફાતણ કરતા દત્તા. રાવજી-ભાઈ અને ધૈવતભેન તેમની પાસે દત્તાં. મારા પિતાશ્રી-એ પૂછ્યું, ‘નવગાંધી જાણતી દશે.’ બાપુજીએ જવાબ આપ્યો: ‘નારે ના, દંજી ઉપવાસ તો આજે શરૂ થશે.’

વખત થયે બાપુજી રોશને ચાલના ઊપવાસ. બૂખ્યે પેટે અડી માછલો એ પંથ કાપવાનો હતો. પણ બાપુજીનું ધ્યાન સ્થૂલ શરીરથી પર દતું. આખે રસ્તે તેઓએ પોતાની મુલાકાત ચાલુ રાખી. એમની પાછળ શીનિક્સનાં નાનાં મોટાં બધાં માણસો મૂંઝે મોટા અતિથય ચિંતાતુર બની ચાલતાં હતાં. બેત્રણ મોટરાઓ ધૈવતભેન સાથે વાતો કરતા અબગા ચાલના દત્તા. હું દરેકના ચહેરા પર ચિંતા અને સમાધાનના જાદલાતા જતા ઓળાઓ જોતો ચાલતો દત્તા. એમ કરતાં અમે રોશને પહોંચ્યા. રોશને પહોંચતાં રાવજી-ભાઈ અને ધૈવતભેનને લઈ મારા પિતાશ્રી બાપુજી સાથે સૌથી વેગળા વાતો કરવા એક તરફ ગયા અને થોડી વારે પાછા આવ્યા.

એટલામાં ટ્રેન આવી. બાપુજી ટ્રેનમાં બેઠા. ટ્રેને ચાલવાની તૈયારી કરી. ત્યાં મારા પિતાશ્રીએ બાપુજીને વિનવ્યા કે ‘હવે રસ્તમજ શેફને ત્યાં જમીને જ આગળ જાણે.’ પણ બાપુજીએ કહ્યું, ‘ના એની કંઈ જરૂર નથી. બસ, મારે મન સત્ય મળી ગયું એ જ ખોરાક છે. હવે આજનો દિવસ તો હું ઉપવાસમાં જ વીતાડીશ. આવતી કાલે પાછાં. દંજી વધુ વિગત વાળો કાગળ ધૈવત અને બીજાઓ મને લખે.’

ટ્રેન ઊપડી ગઈ.

(ચાહ)

મજુદાસ જગનલાલ ગાંધી

વીરની ઉક્તિ

‘માગ્યાથી દેઉં ન્યાદે, શિર પણ વધુમાં લે!’ કહે ચીર એવું:

‘નાક ના માત્ર દેવું.’

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

પોતાનો ડર જાહેર કરવાની શરમ અને આશ્ચર્યક જોશ એ બેના પ્રેરણા બની

સિંહણનો સામનો

કરતાં તો કર્યો; પણ ...



[મારી સફર - ૧૮]

પલામઉના બીલપ્રદેશની અમારી સફર ભયંકર હતી; પણ હવે તે આનંદપ્રદ પર્યટન રૂપ બની ગઇ. બીજા દિવસે પણ અમે રોકાઈ ગયા. સિંહની વાત નીકળતાં અમારી હિંમતની ચર્ચા થઇ. સિંહનાં ગરબાંને જોઈને જ અમે જોડેજોડેથી ડરી ગયા હતા અને પાછા ફરેલા. અમારી જીવન અને મરણના ગણતરી ટોળી માટે એ શરમભરેલું હતું એમ લાગ્યું. પણ ડર એ પ્રકૃતિના ગુણ રૂપે બહિષ્કાર મળેલી વસ્તુ છે, એનું જ્ઞાન અમને નહોતું. પોતાનામાં ડર છે એવું કોઈને જાણવા દેવું એ અમારી જાતનું અપમાન જાહેર કરવા જેવું અમે માનતા હતા.

મિત્રે કહ્યું: 'આજ ફરીને જઈએ. આ બીજા લોકો હિંમતથી સામે જાય અને આપણે ડરીને ચાલ્યા આવીએ એ તો ઠીક નહિ.'

મેં કહ્યું: 'એમાં શરમ જેવું કંઈ નથી. સિંહ એ મહા હિંસક અને બળવાન પ્રાણી છે. એક તો તેને હેરાન કરવું એ જ જોડું છે. અને તેની સામે થવામાં એ જ પરિણામ હોય. કાં તો એ મરે અને કાં આપણને મારે. તો પછી એવું ભયંકર સાહસ વગર સમજાયે કે વગર જરૂરિયાતે શા માટે કરવું?'

મિત્રે કહ્યું: એ ફિલ્સૂફી આપણે ન જોઈએ. એ બધું કાયરતા છુપાવવાનું તત્ત્વજ્ઞાન છે.

વાત સાચી હતી. મને ડર હતો અને બધાને પણ તે જરૂર સતાવતો હતો. પરંતુ તેઓ તેને દાળી દેતા હતા, હું તેને જાહેર કરતો હતો. નહીં થયું કે સિંહની જોડ પાસે જવું.

બપોરે અમે ચાલ્યા. સાથે ત્રણ બીલને લીધા. જોડ પાસે ગયા ત્યારે બધાનાં હૃદય થડકતાં હતાં. અત્યારે તો લાગે છે કે એવું સાહસ હવે ન થઇ શકે. એ ખુમારી અને જોશ જુદા જ પ્રકારનાં હતાં. જોડ-માંથી આવતી ઢુંગે બીલને અગ્નિ ચેતવી દીધા હોય તેમ ધીમે પગલે આળસેક વારને છોટે જઈ જીલા. થોડી વાર એમ જ જીલા રહ્યા ત્યાં બીલે એક પથરો

લઇ જોડમાં ફેંક્યો. કંઈ અવાજ કે ધુરધુરાટ ન મંભ-ગાયો. સિંહ હોય તો એની જોડમાં કોઈ પથરો નાખે એ અપમાન સહન કરે જ નહિ. અમે નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે જોડમાં ગરબાં જ છે. તેમને બહાર કાઢવાં અને એકાદને પકડી લેવું. આ વિચારે અમે આનંદમાં આવી ગયા. સિંહનું ગરબું પકડવું એ હવે ગરમ-તની વાત હતી.

બીલે તીર ફેંક્યું. સીધું જોડમાં જતું રહ્યું. ભયંકર ધુધવાટ સાથે સિંહણનું મોં જોડમાં દેખાયું. કોણ હત-ભાગી તેને આંગણે આવીને તીર ફેંકવા જેવી મૂર્ખાઈ કરી રહ્યું છે, તે જોતી હોય તેમ એ જોઈ રહી. અમે તો જડ બની ગયા, અમારા ઉપર નજર પડતાં જ તે જોડમાં ઘૂસી ગઇ પણ પછી તરત જ ધુર-ધુરાટી કરતી બહાર નીકળી આવી. મિત્રે તમ્બોલા વાપરી દીધા. જોળાના છૂટવા સાથે ભયંકર અવાજથી જંગલ ધણેણી ઊડ્યું. અમારા હૃદયમાં જાણે તેને પડશે પડશે હોય તેમ બધેણીની બાપી ગઇ. સિંહ-ણને તો આજ્ઞાન મળી ગયું. ડાઘું ફાડતી આગળ ધસી આવી. મિત્રે બીજી જોળા છોડી. આ ઠીક થાય છે કે નહિ તેને વિચાર કરીને સલાહ સૂચના કરવા જેટલી સ્વસ્થતા કોઈને હતી જ નહિ. હું તો એવો જડ બની ગયો હતો કે સિંહણ માઈ માથું મોઘાં લઇ લે તોયે સામનાનો કંઈ ઉપાય કરી શકું એવી સ્થિતિ નહોતી. મને શિકારનો થોડોભણ અનુભવ હતો, પણ મિત્રો તો તદ્દન અજાણ્યા હતા, પણ તેમનામાં મારા કરતાં આશ્ચર્યક જોશ વધારે હતું એટલે પરિણામના જ્ઞાન વિના ધસી જીભા હતા. બીજી જોળા સિંહણના પગ પાસે જમીનમાં ઘૂસી ગઈ. મને ડર લાગ્યો.

મેં કહ્યું: 'જોજો, બાઇ! બધી જોળા ન છોડતો.' હવે હું રફૂનીમાં આવી ગયો. રફૂની આવી કે બધું અશક્યત્વ જતું રહ્યું. બીલને મેં સિંહણના મોઘાં તીર મારવા કહ્યું. સિંહણ બીજી જોળાની રાહ જોતી હોય તેમ શિકાર પર તરાપ મારવાનો ખેતરો ભરીને

થાજી ગઈ હતી. બીલે તીર માર્યું. આંખના ઉપરના ભાગ પર ચોંટી ગયું. તીર વાગતાં જ તે ભયંકર યત્ની ગઈ. વિકરાળ સ્વરૂપે ત્રણે કાળા નાચી જઈયો. તીણી ચીસ પાડીને તે એકદમ ધસી આવી. એકાદનો કાળકોળિયો ભરાઈ જશે એમ લાગ્યું. આ જ વખતે નાનાં બે બચ્ચાં ગોડના ગોમાં આવી ઊભાં. માતાની શક્તિ પર વિશ્વાસ હોય એ રીતે ત્રણે નિશ્ચલ ભાવે બંધુ બેઠા રહ્યાં.

અમે બચના ગભરાટમાં જે સૂત્રે તે અને જેને કાંવે તેમ સાગનાનો ઉપાય અજમાવવા તૈયાર હતા. સિંહણ ઉપર ધસી આવે એમાં શંકા જેવું નહોતું. શું પરિણામ આવશે તે પણ કલ્પી શકાય તેમ નહોતું. અમારું આયુષ્ય હજી ખૂટ્યું નહિ હોય. મિત્રે ગોળી છોડી. બરાબર સિંહણનું કપાળ વીંધી નાખ્યું. ભયંકર ગર્જના સાથે તે ફૂદીને નીચે પડી. બીસેએ પણ એક સાથે તીર છોડ્યાં. પણ તેની તાકાત સિંહણને ગભરાવે તેવી નહોતી. તખ્તર આંખ્યા અને તે જમીન પર આગોટવા લાગી. વગર નિશાને પીછા બે ગોળાઓ મોં પર મારી. સિંહણનું મગજ છેદાઈ ગયું. સાંઈ થયું કે આ ગોળાઓ માથામાં જ વાગી. નહિ તો અમારે ભયંકર ભોગ આપવાનો હતો. અમારી ગોળાઓ સિંહ કે વાઘના શિકાર માટેની નહોતી.

સિંહણ પડી કે અમે નાહા. પાછું વાળીને જેવું તો બંને બચ્ચાંને મૃત્યુમુખે જોબેથી માતાના ધામાંથી નીકળતા લોહીને સૂંધતાં અને નિર્દોષ ભાવે પૂછડીઓ જોતી લઇને 'મા કેમ પડી છો?' એમ પૂછતાં હોય તેમ માતાના શરીર પાસે ટળવળતાં બેમાં. આ કરુણ ચિત્ર અમારે માટે ભયંકર હતું. પ્રજુકાએ બચ્યા સમજી વેગવતે પગે અમે ગામ તરફ ચાલતા થયા.

આ પ્રસંગ યાદ આવે છે અને કે પારી છૂટે છે. વીરત્વ એ સાધના છે, પ્રકૃતિ નથી. પ્રકૃતિ બચતી છે. પીજા પણ મારી પેડે ખૂણ કમી હતા. કા; બકાષ્ઠ તો એમ ક્ષાંકતા હતા કે જરાયે નહોતા ક્યાં. કું પણ તેમ કહી શકતો હતો. પણ સ્વભાવનું વિશ્લેષણ કરવાની મારી આદત એવું કહેવાનું હતી. પણ અને પંખી, માનવ અને બંધુ બધામાં રૂ સમાવ્ય છે.

વગર રત્નજો સિંહનો શિકાર એજાની મનાઈ છે. અધિકારીઓને અગર પેડે સૌ અમારી અગર

લેવાય તેમ હતું. જેકે આ જંગલમાંથી તે અગર કચેરી સુધી પહોંચતાં વખત લાગે તેમ હતું. છતાં અમે તો બચવાની જ તદ્દગીર પ્રથમ વિચારતા. રાતમાં ને રાતમાં ડાટનગંજ પહોંચવા ચાલ્યા.

સવારમાં ડાટનગંજ પહોંચ્યા. સોનનાં આછાં નીરે નાહ્યા. સોનનું મૂળ ક્યાં એ વાત યતાં રાંચી યાદ આવ્યું. અમે નવરા જ હતા. ચાલે જઈએ રાંચી. બપોરે મોટર બાડે કરીને રાંચી ગયા. રાંચી બિદાર સરકારનું શીનળ મથક છે. ઉનાળો ગાળવા સરકારી અમલદારો અને ગવર્નર અર્દો આવે છે. સુલલિત અરણ્ય અને વચ્ચે સુરમ્ય ટેકરીઓથી રણિયામણા બનેલો આ પ્રદેશ સહેલાણીઓને ખૂબ આનંદ આપે છે.

રાંચીમાં ચાર દિવસ રહ્યા. અર્દોથી દસ પંદરેક માઇલ દૂર હુડુનો જળધોધ છે. જંગલ અને ટેકરીઓ વચ્ચે તેની શોભાએ અચળ સૌંદર્ય ધારણ કર્યું છે. રજતકણ વેરતો, ઘેરું ગાતો આ જળધોધ ચંદ્રનું દર્શન કરે છે ત્યારે તો ત્રણે મદમરત બનેલો બાસે છે.

રાંચીથી પટણે ગયા. ત્યાં અગર ગત્યા કે બનાવસથી તેડું આવ્યું છે. હું તે જ દિવસે બનાવસ ગયો. મિત્રો અને દમદરોએ અમારે શું કરવું તેની ચર્ચા શરૂ કરી. અંતે વાદળાં સાંઈ ન થાય ત્યાં સુધી આ પ્રદેશથી મારે દૂર જ રહેવું એમ ક્યું.

બરેલીમાં એક પંડિત મારા મિત્ર હતા. તેમનો જૂતશાળ સર્ગાદવાન હતો. કાળના ચક્રમાં આવી ગયા અને રાંક હાલતમાં આવી પડ્યા. તેમનું જીવન આપણાં સંસારના સાર રૂપ ગણી શકાય. પાસે દોહલત હતી ત્યારે પોતે ખૂનીઓને પણ છોડાવી લાવી પોતાને ત્યાં આશ્રય આપતા. મોટા ખાં ગણાતા માણસો જે તેમને વંદતા. બરા દિવસ આખ્યા ત્યારે તેમનું કોષ ન રહ્યું. તેમને માથે ખુનનું તહોમત આવ્યું. જેકે જોડું હતું, પણ તે વખતે તેમની પત્ની ને માંએ ચંધરવા પણ નાં કહી દતી. હું તેમને ત્યાં ગયો. રાંક હાલત છતાં દિલ તો અભીરનું જ હતું. મેં બધી હકીકત તેમને કહી.

તેમણે કહ્યું: 'આ તો કંઈ નથી. કદાચ તમે બંનેબરા અપરાધી હો તો પણ હું મારી જાતને બોલે તમને સંધ્યે.'

ચારેક દિવસ રહીને અમે બંને નૈનિતાલ ગયા. (આહ)

જીવનનાં બેઠા



મા જી વિ ભા ગ

પંચતંત્રની વાર્તાઓ



‘શ્રી રામકથા’ નામથી રામાયણ, ‘ભારતી’ નામથી મહાભારત અને ‘ઇશુચરિત’ નામથી ખ્રીષ્ટજન્મનો કથાસાર લોકસમાજને કથે એવી સરળ અને ગોતાની વિશિષ્ટ શૈલીમાં દ્વંકમાં ઉતાર્યા પછી શ્રી વાલ્મીકીએ જગત-સાહિત્યનો એટલો જ વિખ્યાત, અને કદાચ સૌથી વધારે પ્રચાર પામેલો અન્ય ‘પંચતંત્ર’ એવી જ શૈલીમાં દ્વંકમાં ઉતારવા માંડ્યો છે અને તે ગયા વર્ષથી ‘કુમાર’માં કટકે કટકે આવે છે. તેનો આ ત્રીજો હપ્તો છે.

દમનકે ગયો ને પ્રણામ કરીને રાજા આગળ ખેડો. પિંગલકે કહ્યું, ‘છો તો સાન્નેરવો ને? થંહુ દિયસે દેખાણો.’

દમનકે કહે, ‘દેવને તો અમારું કાંઈ પ્રયોજન નથી, તોપણ અવસર આવ્યે સેવકે સ્વામી આગળ આવ્યે જ છુટકો. ફાંત જોતરવા સાર તજ્જણલાનું ચે કામ પડે છે, તો માણસનો ખપ કેમ ન પડે? કોઈ પુરુષ મુકુટમાં કાચ રાખે, ને પગે મથિયું બાંધે તો એમાં મથિયું દૂપણ લાગતું નથી, પણ પુરુષની શુદ્ધિનું મૂલ્ય અધ જાય છે. જે દેશમાં પરીક્ષક ન હોય ત્યાં સમુદ્રનત રત્નોનું કાંઈ ન ઉપજે. આબીરદેશમાં જોવાળિયા અન્દકાન્ત મથિને ત્રણ કોડીએ વેચે છે.’

પિંગલકે કહે, ‘ભદ્ર દમનક, તું તો અમારો પ્રધાન-પુત્ર છે; એટલે તારે જે કહેવું હોય તે સંકેત ચિન્ના કહે.’ દમનકે કહે, ‘દેવ, કાંઈક વિચારિ કરવાની છે.’ પિંગલકે ખોલ્યો, ‘તારે જે નિવેદન કરવું હોય તે કર.’ એટલે દમનકે કહે, ‘સ્વામી પાણી પીવા ગયા હતા તે પાણી પીધા વિના વિચિત્રત જેવા કેમ અહીં આવીને બેસી ગયા?’ પિંગલકે ઉત્તર દીધું, ‘દમનક, દૂરથી મોટો અવાજ આવે છે તે તે સંભળ્યો? હું આ વન છોડવા છત્તું છું, કારણ આ કોઈ અપૂર્વ જનાર અહીં પેહું છે, જેનો આ મોટો સાદ સંભળાય છે. જેવો એનો શબ્દ છે એવું જ એ પરાક્રમી ને પ્રતાપી હશે.’ દમનકે કહે, ‘શું શબ્દમાત્રથી સ્વામી



‘દાત ભાંગી જાય એટલું જાણ કરી બેરીનું ઝુખ ચીરીને બાદર પેકો તો ત્યાં કાંઈ ન મળે!’ (ચિત્રકાર: રવિશંકર પંડિત).

ભયભીત થઇ ગયા? કહ્યું છે, કે
 'પૂર્વે મેં જાણ્યું એમ, મેંથી આ ભરેલ છે।
 માલીકોર તપાસ્યું તો ચામડું લાકડું તથા ॥૧૨૭॥
 પિંગલક કહે, 'એ કેમ?' દમનકે કહ્યું:

કથા ૩

એક ભૂખ્યો શિયાળા ખાવાનું જોતતો ભમતો હતો, સાં તેણે બે સૈન્યનું રણક્ષેત્ર જોયું, અને ત્યાં મોટો અવાજ સાંભળ્યો. એનાથી ડરીને તેણે વિચાર્યું કે 'આ શું? માર્યાં આ તો! તોપણ જોઈ તો ખરો.' એમ કહીને બધે આંખ ફેરવી તો મોટું ઢોલ પડ્યું હતું, અને પવનથી ઝાડની ડાળી એના ઉપર પડતી ત્યારે તે અવાજ કરતું હતું. શિયાળા એની પાસે ગયો તો એને થયું કે 'જહુ દિવસે આ ભારે ખાવાનું મળ્યું. આ અવશ્ય માંસ, ચરણી ને લોહીથી પરિપૂર્ણ હશે,' પછી દાંત લાંગી જાય એટલું જળ કરી ભેરીનું મુખ ચીરીને અંદર પેઠો તો સાં કાંઈ ન મળે! એટલે મનમાં ને મનમાં હસીને તે આ શ્લોક બોલ્યો: "પૂર્વે મેં જાણ્યું. . . ." ઇત્યાદિ.

પતંગ દડો ને ભમરડો



દડો કહે છે હું ધનધન ઊછળું
 કેવી ઉસ્તાદીથી ઠેક્યા કરું!
 જંગલનાં હરણાં બે હારે ફાંશીને
 એવું પરાક્રમ બેલ્યા કરું.



ભમરડો પાસે બોલો'તો, એ બોલ્યો:
 મારી શક્તિની વાત હાવાં કરું.
 મોટા મોટા મુનિ થાક્યા મથીને
 હું કેવો શાંતિથી ઊંઘ્યા કરું?

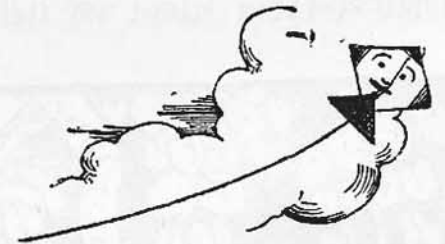
એટલે હું કહું છું કે માત્ર શબ્દથી ન કરવું. આવે પ્રસંગે જ સેવકની પરીક્ષા થાય છે. હું જીવતો છું ત્યાં લગી આપે નિર્ભય રહેવું. પણ સંકટમાં પુરુષ સમવાય દુર્લભ છે એટલે કરટક આદિને આશ્વાસન આપો.'

એટલે દમનક કરટકને રાગને પુષ્કળ ભેટ આપી, ને ભયનું જોસડ કરવાની પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક તે ચાલી નિકળ્યા. કરટક કહે, 'ભયનું કારણ જાણ્યા વિના ભય દૂર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી રાગનો પ્રસાદ લીધો તે ઠીક ન થયું.' દમનક કહે, 'મિત્ર, તું કાંઈ બોલ મા. ભયકારણ હું જાણું છું. એ તો જળદ લાંબરે છે, ને જળદ તો આપણું બે લક્ષ્ય છે, પછી સિંહની વાત જ ક્યાં?' કરટક કહે, 'તો સ્વામીને ત્રાસ લાગ્યો છે તે ત્યાં જ મટાડવો હતો ને?' દમનક કહે, 'સાં જ ત્રાસમટાડવો હોત તો મહાપ્રસાદનો લાભ ક્યાંથી થાત? બીજું, 'સ્વામીને સેવકે નિશ્ચિન્ત ન કરવો. છતાં કરે તો એની દશા દધિકર્ણના જેવી થાય.

કરટક પૂછે છે, 'એ કેમ?' દમનક કહે છે.

(ચાલુ)

દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી



એવું સુણીને પછી બોલ્યો પતંગ, ત્યાં,
 હું કેવો આકાશે બેલ્યા કરું?
 હમકો લેતો કેવો નાચું મગની
 પંખીની પેઠે હું તર્કા કરું!



નાનકડી બાલા એ ત્રણેનું સાંભળી
 બોલી ધામે રિમત મીઠું કરી,
 'બેલોને, કૂદોને, નાચો ભલે પણ
 ત્રણેની દોરી મેં હાથે ધરી!

દમજીલાલ સોની



જગતના દેશોના રાજકારણના ચાલુ અગત્યના પ્રશ્નોની
અત્યંત સરળ ભાષામાં દૂકી પિછાન આપતી લેખમાળા

[૬] નવો પથરો

જગતનું રાજકારણ પોતાનું સ્થૈર્ય દિવસોદિવસ ગુમાવતું જાય છે. એક પછી એક તેમાં પડતા જતા પથરાથી ઊઠતા ઢિલોળો હજુ શાંત પડ્યા ન પડ્યા ત્યાં તો એક નવો પથરો આવી પડે છે ને એ વળી નવો જ શોભા ઊભો કરે છે.

એવો નવો પથરો હાલમાં જ ઇટલીએ ફેંક્યો છે. ઇટલીના એકેએક જુવાનના મોંમાં આજે 'ટ્યુનિસ! નાહસ! કાર્સિકા!' એ શબ્દો રમી રહ્યા છે, ને ત્યાંનો પરદેશમંત્રી સિયાનો ઇટલીની એ કુદરતી આકાંક્ષાઓ સફળ થવાની ખાત્રી આપી એ જુવાનિયાઓની પીઠ થાળડી રહ્યા છે.

ઉત્તર આફ્રિકાની વેરાન કંઠાર પર આવેલા અરબા હજજડ ને અરબા હરિયાળા એ ટ્યુનિસિયા પર ઇટલી આજકાલ કરતાં ૫૭ વર્ષથી રંજ સેવે છે. અત્યાર સુધી એ મેદાને નહોતું પડ્યું, પણ હવે ફ્રાન્સની કમળેરી ને જર્મનીની મૈત્રિનો લાભ લઈ એણે બરાબર સોગડી મારી છે.

એમ તો ઇટલીનું ટ્યુનિસિયા પ્રત્યેનું આકર્ષણ ઠેક સીઝરોના જમાના સુધી જાય છે. આજના એના પાટનગર ટ્યુનિસ બંદરથી એકાદ બે માઈલ પર રોમનું હરીફ કાર્થેજ આવેલું. ત્યારની દુનિયામાં રોમનું એ જબરામાં જબર પ્રતિસ્પર્ધી હતું. વેપારમાં એ એની હરીફાઈ કરતું એટલું જ નહિ, પણ લાગ મળતાં રોમના કિનારા પર તે છાપા પણ મારતું રહેતું. હાનિખાલ પછી એ કાર્થેજિયન સામ્રાજ્યનું પતન શરૂ થયું ત્યારથી રોમને આફ્રિકાના સૂર્યસ્તંભિત કિનારાનો સંમોહ નંગેલો.

પણ એ કંઈ કરી શકે ત્યાં તો તુર્કો આડા આવ્યા ને આફ્રિકાનો આખો ઉત્તર પ્રદેશ સર કર્યો. પરંતુ કાળગળે એમની યે પતિતાવસ્થા શરૂ થઈ. યુરોપનાં ગીધરાજ્યો ટાંપીને જ બેઠાં હતાં. ટુકડેટુકડે દુનિયાના પ્રદેશો લંડન ને પારીસમાં જ સમાઈ જવા લાગ્યા. ઇટલીને પણ એ કાળે આઠલાંટિકથી તે ગિસર સુધી રોમન સામ્રાજ્ય ઊભું કરવાનું સ્વપ્નું જળ્યું એણે ઇટાલિયન વસાહતીઓ ટ્યુનિસિયામાં ઉતાર્યા, વેપારની કોઠીઓ નાખી ને ટ્યુનિસથી ગોલ્ડેટા સુધીની ખ્રિષ્ટિય રેલવે પણ ખરીદી લીધી.

ઇટલીનું આ સ્વપ્ન નિર્વિઘ્ન પાર પડત; પણ જર્મનીના લોબ્બી પુરુષ બિસ્માર્કે બધી બાજી બધી વાળી. ફ્રાન્સ પાસેથી આલ્સેસ-લોરેનનો પ્રદેશ એણે પડાવી લીધેલો. પણ એની વિચક્ષણ બુદ્ધિ પામી ગઈ હતી કે એ રાષ્ટ્રીય અપમાન માટે ફ્રાન્સમાં ક્યારે ને ક્યારે પ્રત્યાઘાત ઉપજશે, એટલે

કાઈપણ રીતે એનું ધ્યાન બીજી દિશામાં વાળી દેવાય તો જર્મનીની વિશેષ મહત્વાકાંક્ષાઓને એ બાધક ન બની શકે.

અને એ અનુસાર એણે મોકા જોઈ ફ્રાન્સના કાનમાં મંત્ર ફેંક્યો કે, 'જો, ઇંગ્લંડ નવાં નવાં સંસ્થાનો સ્થાપી વિસ્તાર સાધતું જાય છે. જર્મનીને તો તેવી જરૂર નથી, પણ ફ્રાન્સને ઇંગ્લંડના હરીફ તરીકે ઊભા રહેવા એ ખાસ આવશ્યક છે. હસમાનિયા સામ્રાજ્ય મુઠદાલ બની ચૂક્યું છે, તો તેનો ઉઠાવાય તેટલો લાભ ઉઠાવી લો.'

ફ્રાન્સે અલજીરિયા ને મોરોક્કો લઈ, ત્યાંથી કોઈ જંગલી જાતિને સબ કરવાની બહેરાત કરી સૈન્ય આગળ વધાર્યું, પણ એ બહાનું જ હતું. એણે સીધા પાટનગર ટ્યુનિસ પર હલ્લો કરી તે કબજે કર્યું. વસાહતી ઇટાલિયનોના હિતના ને ઇટલીની રાષ્ટ્રીય મહત્વાકાંક્ષાના આ ધ્વંસ સામે પણ ઇટલી ગમ ખાઈ બેસી રહ્યું, કારણ એ નાકોવત હતું.

પણ યુદ્ધ પહેલાંના બે દાયકાથી આ પ્રશ્ન પર ખામોશ રહેલું ઇટલી, યુદ્ધ બાદ એના ફાશિસ્ટ નવજન્મથી એક પ્રબળ એકમ બની ઊઠ્યું ને એ આત્મજાને એના દૂર પડેલા પુત્રોમાં પણ નવો આગોશ પેદા કર્યો. માલ્ટાના ખ્રિષ્ટિય વસાહતીઓને ટ્યુનિસિયામાં એમનું રાષ્ટ્રીયત્વ જળવવા દેવામાં આવે તો ઇટાલિયનોને શા માટે નહિ? એમણે નષ્ટ થયેલા હકોની નવેસરથી માગણી મૂકવા માંડી.

ફ્રાન્સે આના તોડ માટે ૧૯૩૫માં રોમમાં મુસોલિની-લાવલ સંધિનો ખરીતો ઘડ્યો, તેમાં મુસોલિનીને આખી-સીનિયાનો કબજો સોંપી દઈ, ટ્યુનિસિયા પોતે રાખવાનું તહ કયું. એ વખતે મુસોલિનીએ જણાવ્યું કે આખી-સીનિયાથી ઇટલીની પ્રાદેશિક માગણી પરિતૃપ્ત થઈ છે. અવશ્ય પર વજન મૂકી ફ્રાન્સ પોતાની સોનાગરી કુનેહ પર મુક્તાકી અનુભવવા લાગ્યું. પણ ઇટલીએ ચાર વર્ષમાં જ ફરી માથું ઝીંચી બતાવી આપ્યું છે કે એ સઘળી કુનેહ ગેરવહ્યે ગઈ છે. ફ્રાન્સે પોતાનો કરેલો છાપ એ આજ આઠલા વરસે યે નથી ભૂલ્યું, તેમ ટ્યુનિસિયાની ખનિજ સમૃદ્ધિ-ક્ષારો, જસત, સીસું, લોખંડ, કોલસો વગેરે-અને એની વનસમૃદ્ધિ યે એ નથી ભૂલ્યું.

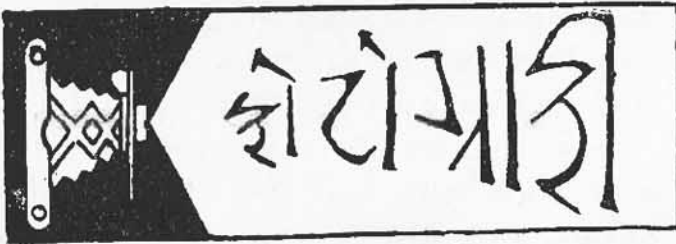
ટ્યુનિસિયા આફ્રિકાનો ઇટલીને નજીકમાં નજીક આવેલો ભાગ છે ને એ હાથ આવે તો ઇટલીને પોતાના આફ્રિકામાંના બીજાં સંસ્થાનો લીબિયા, ઇટાલિયન સોમાલીલેન્ડ, એરિટ્રીયા ને આખીસિનિયા માટેનો દૂકામાં દૂકો બચ-

હારમાર્ગ હાથ આવી જાય. ને એમ થતાં, તેના ભૂગર્ભ-સાગરના આધિપત્યના સ્વપ્નને પણ 'પૂર્તિ' મળે. ટયુનિ-સિયા ફ્રેન્ચોના હાથમાં છે ત્યાંસુધી ઇટલી તેને સિસિલી ને ઇટલીના દખ્ખન કિનારા માટે ભયસ્થાન ગણે છે.

ઇટલીની બીજી માગણી નેપોલિયન બોનાપાર્ટ ને ક્રિ-સ્ટોફર કોલ્ડગસની જન્મભૂમિ કોર્સિકા ટાપુની છે. પહેલાં એ પૂર્વ રોમન સામ્રાજ્યને તાગે હતું, પણ પછી શાર્લમાને એ જીતી લીધેલું. ત્યાર બાદ એ મૂરો, પિઝનો, સ્પેનિયર્ડો વગેરેની હુકમતમાં થઈ જોનોઆને તાગે રહેલું. ૧૫૫૬ માં ફ્રાન્સે એ લઈ લીધું, પણ થોડા વખત બાદ પાછું જોનો-આને આપી દીધું. ને જોનોઆના બંકરો તેની દેખભાલ કરવા લાગ્યા. પણ બાઈરો ચાંચીઆ સામે ટકી રહેવા અશક્ત નીવડતાં ફ્રાન્સે પાછું એ લઈ લીધું ને આજે મા-સેલ્સ તથા અલજીરિયા ને મોરોક્કો વચ્ચે એનું એ મહત્વનું યુદ્ધમથક બની ગયું છે. તોર્તીંગ યુદ્ધનોકાઓ એના બારા-માં નાંગરેલી રહે છે, ને એની ભૂમિ પર યુદ્ધયાત્રીઓનાં જળરાં મથકો બિમાં થયાં છે.

નાઇસ પણ મૂળે રોમનું. અનેક સત્તાઓના વારાફેરા બાદ ૧૮૬૦માં સાર્ડીનિયા પાસેથી ફ્રાન્સે એ ખૂંચેલું છે.

ઇટલી આ ત્રણે પ્રદેશોની પ્રાપ્તિએ જીતીને પોતાની કુદ-રતી આકાંક્ષાઓ જણાવે છે. આમે જોવા જઈએ તો ફ્રાન્સને કશો નૈતિક હક તો એ પ્રદેશો પર છે જ નહિ. છતાં, ઇટ-લીની એ આકાંક્ષાઓ જગતના રાજકારણમાં નવો ક્ષોભ જગાવ્યા સિવાય તો નહિ જ રહે.



ફોટોગ્રાફી હરીફાઇનું પરિણામ

પહેલું ઇનામ: 'ફાનસવાળો'—ભાઈ ચીમનલાલ વોરા (ભાવનગર); બીજું ઇનામ: 'ટિળકનું સ્મારક', ભાઈ ચતુર-ભાઈ પટેલ (ખાનપુર); ત્રીજું ઇનામ: 'સાંજ શોભા'—ભાઈ રમણીક શાહ (ભાવનગર). ઉત્તેજના ઇનામ: 'પનિહારી'—ભાઈ જયકુમાર પંડ્યા. નોંધપાત્ર: ૧ નારાયણરાવ ચૌહાણ (દાદરા); ૨ કનુ રાવત (અમદાવાદ); ૩ ડી. ડી. બારોટ (વડોદરા); ૪ રામભાઈ પટેલ (ડાકોર); ૫ કનુભાઈ (વસો).

ભાઈ ચીમનલાલ વોરાનો 'ફાનસવાળો' વીજળીના વર્તમાન જમાનામાં પણ જરૂરી એ સમાજસેવકની સ્મૃતિ તાજી કરે છે. ગામડાંઓ અને તાલુકા ગામોમાં સમી સાંજે હરહમેશ અચૂક એ દેખા દે છે.

સંધ્યાના આકાશમાં છાયાચિત્ર ખડું કરતો ફાનસવાળો

ચિત્રમાં ફાનસની ચીમની ગોઠવી રહ્યા છે. માનવીનું પ્રોફાઇલ, ચીમની ગોઠવતા બે હાથ, સીડી, ફાનસનો ચાંમલો, ધરનું છાપરું, એ બધા વિષયના અંગો, ચિત્રવસ્તુનો પૂરો ખ્યાલ આપે છે અને છાયાચિત્રમાં સુરચિત્ર ડીઝાઇન ઉપજાવે છે. નીચેથી ડ્રોઇંગ ટ્રીમ કરીને મોટું એન્લાઈમેન્ટ કરવાથી સરસ ચિત્ર તૈયાર થશે.

ભાઈ ચતુરભાઈએ, ઘોળા વાદળાની બેકગ્રાઉન્ડ પર ટિળકના પૂતળાને ગોઠવી સ્ટિલલાઇફના એક પ્રકાર રૂપે ચિત્ર ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ ફેકસિંગ ખામી-વાળું છે ને પ્રકાશ વિષયને અનુરૂપ જણાતો નથી મહત્તા, આ ગોઠવણમાં બહાર તરી આવતી નથી.

ભાઈ રમણીક શાહે સાંજની શોભાથી આકર્ષાઈ સ્નૈપ લીધો છે. દૃશ્ય રમ્ય છે પરંતુ ચિત્રવિસ્તારમાં બહુ વસ્તુઓ સમાવવાના લોભમાં ચિત્રમાં ગુંથવાડો બિભો થયો છે. કલા-કાર એકાદા ઝાડની સુંદર ડાળીઓને ડૂબતા સૂર્યની આડે રાખી વાદળાની રેખાઓની મદદથી ઉત્તમ છાયાચિત્ર ઉપ-જાવી શકે એટલી ચિત્રસામગ્રી અને સંજોગો આ સ્નૈપ લેવાયો ત્યારે હતા. એ તકનો ભાઈ શાહે પૂરો ઉપયોગ કર્યો નથી.

ભાઈ જયકુમારની પનિહારી પણ છાયાચિત્રમાં ઉતાર-વામાં આવી છે. વિષય અને વાતાવરણનો પૂરો લાભ લેવાયો નથી. વિષયરચના ડીઝાઇનને અનુકૂળ નથી. પ્રિન્ટને ઉપર નીચે જમણી અને ડાબી એમ ચારે ધારથી લગભગ પોણો ઇંચ ટ્રીમ કરવાની જરૂર છે.

ભાઈ ચૌહાણના 'પ્રેસીડેન્ટ' માં ને ભાઈ બારોટના 'તક્લીન'માં બાળકના ભાવ સારા છે. છાયાપ્રકાશ પણ ડીક ગણાય. પણ વિષયના હાથપગની રચના બરાબર નથી. ભાઈ કનુ રાવતનો સ્નૈપ સારો છે પણ તેમાં ખાસ કલા-તત્ત્વો નથી ભાઈ રામભાઈએ ફૂલોની છબી પાડી તેનું નામ 'હોલીહોક' આપ્યું છે. ફૂલોનું અંગ્રેજી નામ છે? ઉપરથી સવા ઈંચ પ્રિન્ટને કાપવો જોઈએ ને નીચે અરધો ઈંચ જગા હમેરવી જોઈએ. કનુભાઈ દેવેએ સાપની બત વગેરે સમજી શકાય, તેમ વધુ નજીકથી મરેલા સાપનો ફોટોગ્રાફ લેવાની જરૂર હતી.

અલવન્ત ભટ્ટ

કેમ કેડી યા ઝેરી ચીજ ખવાઈ જતાં કે બીજે કાંઈ પ્રસંગે કૃત્રિમરીતે ઉલટી કરાવવાની જરૂર પડે તો:

ગળામાં આંગળાં નાખીને અગર તો પીંડું ફેરવીને.
સાધારણ ગરમ પાણીમાં રાઇનો બૂકા કે મીઠું પાછને.
તેલ અગર ધી પાછને.
તંબાકું પાણી પાછને.
ચલગની અંદરના મેલનું પાણી આપીને.
જવતી માખી પકડીને ગોળમાં ગોળી વાળી આપીને.



માધુર્ય

“પુરુષાર્થ તો પામરને મહા કરે,
મહાનને ઈશ્વર જેવડો કરે.
નિર્ભય સંજવન થાય, જોળડો
પ્રિય વહે, બાહુક ફળડો બને
રૂપે ભર્યો, બર્ણર ખુદના સમે
કવિ-કલાકોવિદ પૌરુષે . . . ”—મ.

વય અને સિદ્ધિ

‘કુમાર’ના ૧૬૭મા અંકમાં અમે જણાવેલું કે માનવ-પ્રાપ્ય સિદ્ધિઓનું સંચાલક બળ હમેશાં પુરુષાર્થ જ રહ્યું છે, લિંગ કે વય સાથે તેને કશો સંબંધ નથી કે તકવાદ સાથે એને કશા લેવાદેવા નથી. એ માટે માત્ર એક જ વસ્તુની જરૂર છે અને તે સ્વયંજન્યુત આત્માની.

તાજેતરમાં જ વિદેહ થએલા કમલ આતાતુર્ક એ સ્વયંજન્યુત આત્માનું સૌથી મહાન ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. ‘હું તમારા જેવો નથી થવા માગતો, મારે “કંઈક” થવું છે’ એ શબ્દો વડે અન્ય વિદ્યાર્થીઓથી અતડો રહેતો દસ વર્ષનો કિશોર મુસ્તફા કોઠની બલામણુ વિના એટલી નાની ઉંમરે લશ્કરી શાળામાં પોતાનું નામ નોંધાવી આવ્યો હતો ને કુમળી વયે જ કમ્તાન બની અનેક યુદ્ધો જોડેલાં. આજની હયાત વ્યક્તિઓ લઈએ તો પણ અસંભવ મનાય એ વયે લોહડ જ્યૉર્જ (૩૪ની વયે) બ્રિટનનો પ્રાર્થમ ગિનિસ્ટર બનેલો, ને રૂઝવેલ્ટે (૨૮ની વયે) અમેરિકાની સેનેટમાં પ્રવેશ મેળવેલો! જ્યારે રશિયાનો સ્ટાલિન તો ૧૮ જ વર્ષની વયે રિક્સલિસના માર્ક્સવાદીઓનો નેતા સ્વીકૃત થઈ ચૂકેલો!! જર્મનીના ગોબેલ્સે ૩૦ વર્ષની વયે ‘આઝિફ’નું તંત્ર સંભાળેલું.

વળી જેમની કીર્તિની જગત આજ પણ ઇર્ષા કરી રહ્યું છે તે નેપોલિયન ને જુલિયસ સીઝરે વયના ૨૪મા વર્ષે જ લોકહૃદયમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી લીધેલું, જ્યારે જંધીસ-ખાન તો પંદર જ વર્ષની વયે ઓશિયાનાં મેદાનો સર કરવા નીકળી પડેલો!

જેમ કુમાર વય સિદ્ધિને બાધક નથી તેમ પ્રૌઢ વય પણ નથી. આજે સ્પેનમાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવતો ફ્રાન્કો

કેઠ યુગાળીસમે વર્ષે જગતની જીલે ચઢ્યો છે. વળી ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધમાં લડનારા ફ્રાંસ ને હેગની ઉંમર અનુક્રમે ૬૩ ને ૫૩ વર્ષની હતી. ડેમલરે તેનું ‘ઇન્ટર્નેશ કમ્પરશન એન્જિન’ પરમે વર્ષે શોધેલું.

જીવનના હરકોઈ ક્ષેત્રમાં વયના કશા બાધ વિના વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓએ મેળવેલી સિદ્ધિઓની સૂચિ તો આથી યે અનેક ગણી વિસ્તારી શકાય. કહેવાનું માત્ર એટલું જ કે તમે મહત્ત્વાકાંક્ષી હો તે સાથે સદા સ્વયંજન્યુત આત્મા ધરાવતા હો તો જીવનના કોઈ પણ કાળે સિદ્ધિ માટેની તમારી તક જેવી ને તેવી તાજ જ રહે છે.

સરોભૂમિ ફિન્લેન્ડ

આપણું ભૌગોલિક અજ્ઞાન કેટલું બધું છે? આવતું ઓલિમ્પીક ક્રીડાંગણ ફિન્લેન્ડ ખાતે ઊંચું થવાની તાજેતરમાં જે જાહેરાત થઈ છે એ પરથી આ સવાલ પૂછવાનું સહેજે મન થાય કે આપણા સુશિક્ષિત વર્ગમાંથી પણ એ દેશ વિષે જાણનારા કેટલા? બહુ બહુ તો એટલું કહી શકશે કે એ રશિયા કે સ્વીડનની નજીક આવેલું છે ને ખૂબ ઠંડો પ્રદેશ હોઈ લોકોને એની હિંગશીત ભૂમિ પર દુબર જીવનસંગ્રામ વેઠવો પડે છે. એકાદ પેઢી અગાઉ કદાચ ફિન્લેન્ડનું આ ચિત્ર કંઈક વાસ્તવિક લેખી શકાત, પણ આજે તો એ બિલકુલ વખુદ વગરનું ગણી શકાય.

ઇ. ૧૯૧૭ની રશિયન રાજક્રાંતિ પછી રશિયન સામ્રાજ્યથી જુદું પડી સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે ઊભેલું આધુનિક ફિન્લેન્ડ અનેક ચમત્ક્રિતિઓથી ભરપૂર છે. એના પહેલવાનોએ દુનિયાને ચકિત કરી નાખી છે. સંગીતમાં એના સિમ્ફોનિયસે ને સ્થાપત્યમાં સારિનેને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ મેળવેલી છે.

અને ફિનિશ સહકારિત્વ તો જગતભરમાં અનેક છે. એની પ્રાગતિક વસણ એટલા પછી માપી શકાશે કે એનું પાટનગર હેલ્સિન્કી જગતનું એવું પહેલું જ નગર છે જેણે ચોતાના બહેરસ્તા પછી યોધાટને બિલકુલ નાબૂદ કર્યો હોય ! સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની પહેલી ડિગ્રાયત આં દેશ જ કરી ને સ્ત્રીઓને પહેલવહેલું મતસ્વાતંત્ર્ય આપ્યું. એથી જે વધુ ચર્ચાકારિક તો એની શિક્ષણાત્મક પ્રગતિ છે ને એ બાળતંત્રમાં દુનિયાના બધા દેશોમાં તેનું સ્થાન મોખરે છે. આપણા દેશમાં સરેરાશ ૬૩ ટકા નિરક્ષરો છે તેના પ્રમાણમાં ત્યાં પૂરો એક ટકા પણ નથી.

૩૫ લાખની જ વસતિના આ નાનકડા દેશ એટલી તો પ્રગતિ સાધી છે કે તેની 'નૅશનલ ડાયેટ'ની મતગણતરીનું કામ પણ વીજળીક સાધનોથી થાય છે એ બહીને ધણાને નવાઇ લાગશે. ડાયેટના દરેક સભ્યના મેજ પર બે વીજળીક બટનો હોય છે, એક પર યાડ (હા)ને બીજા પર એઇ (ના) લખેલું હોય છે, ને તેમાંનું ગમે તે દબાવતાં કાચની એક મોટી પેનલ પર તેની નોંધ ઝટે છે. બે બટન સાથે દબાવ્યાં હોય કે ન દબાવ્યાં હોય તેની જે નોંધ ઝટે છે !

ફિન્લેન્ડની સહકારી પદ્ધતિનાં બી તો વીસમી સદીમાં ને ખાસ કરીને રશિયાથી છૂટકારો મેળવ્યા પછી નખાયાં છે, પણ એટલા દ્વંદ્વ કાળમાં જે એણે સાધેલી પ્રગતિ કોઇને પણ આશ્ચર્યચકિત કરી દે. યુરીગર્ન (બ્રીવમદેશની રાસ-બેરીનું રાજ્ય)ને માખણના વેચનારાઓથી માંડી વીજળીના કારખાનાહારો ને બેન્કો સુધીની લગભગ ૫૦૦૦ થી ૬૦૦૦ એટલી તો રનિસ્ટર્ડ સહકારી સંસ્થાઓ ત્યાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

એની રાજધાની હેલ્સિન્કીની સીધી આગળપડતી વિરો-પતા એ છે કે યુરોપનાં બીજાં શહેરો માફક ત્યાં 'સ્લૉમ્સ'નું નામનિશાન નથી. ટૅગેર એ તેનું સીધી મોટું ઓલોગિક શહેર છે, પણ બીજાં ઓલોગિક શહેરો જેવી કદપિતતા ત્યાં સહેજ પણ નથી. એને 'રમેલ્સિસ એન્ડેસ્ટરન'નું લાયક જ નામ મળ્યું છે. મેટે બાગે કામદારોથી વસાએલા છતાં આ શહેરની સફાઇ તો મોટાં મોટાં અમેરિકન શહેરોને પણ શરમાવે.

અને ધાર્મિક બાળતંત્રમાં શું કે રાજકીય બાળતંત્રમાં શું, ફિન્લેન્ડની સહિષ્ણુતા પણ જળબની છે. ત્યાં સ્વીડિશ બો-લાય છે, ને એના બોલનારા કરતાં ફિનિશ બોલનારો વઝે આઠગણે વિપુલ છે, છતાં બંને ભાષાઓને સરખું જ સંમા-નિત સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એની વસતિના ૬૮,૦૦૦ એટલા પ્રજાઓ એક આર્થોડૉક્સ ધંધના છે, જે ગણવા બધેથી તો કુલ વસતિના પૂરા બે ટકા પણ ન થાય; છતાં ત્યાંની ખ્રિસ્તી સરકાર ચોતાના બહેરમાં બાર ટકા એટલી રકમ એ ધંધને માટે જુદી કાઢે છે. આની પરધર્મસહિષ્ણુતા ભાગ્યે બીજા કોઈ મુલકમાં ગણી આવે.

સહેલસફરીઓ માટે તો ફિન્લેન્ડને દુનિયા પરનું ૯૫મું

નંબરનું સ્વર્ગ ગણી શકાય. સાઠ હજારથી વધુ નાનાં મોટાં પારદેશી આસગાની સરેરાશ ધરાવતી એની સરેરાશ પર શાંતિ ને સૌન્દર્ય બંને બિરનિવાસ સાધ્ય છે. એના ક્ષેત્ર-ફળમાંથી (લાડોગા સરોવરને બાદ કરીએ તો જે) સરોવરનું જ ક્ષેત્રફળ ૧૮૦૦૦ ચોરસ માઇલ જેટલું છે. લાડોગા તો મીઠા પાણીનો દરિયા જ કહી શકાય એવું. યુરોપમાં મોટામાં મોટું (૧૩૦ માઇલ લાંબું ને ૮૦ માઇલ પહોળું) સરોવર છે. એ ઉપરાંત અહીંના નાના મોટા અસંખ્ય ટાપુઓ, યુરોપ-માં જળશમાં જળરો છમાત્રા ધોપ, કંમેરાની કિલ્લો પર સોથી અંકિત ચળેલું એનું પંકાડેલુંનું સૌન્દર્યકેન્દ્ર, સંત ઓલેકેનો કિલ્લો—સહેલસફરીને એ બધું જોવાનુંતાં ધરવ જ ન થાય.

જે કે નૉર્વેને 'મધ્યસતના સૂર્યની ભૂમિ' કહેતામાં આવ્યું છે, પણ ખરે જોતાં એ મારાસાનું પહેલું હક્કાર ફિન્લેન્ડ છે. બીન ને જુલાઇમાં તેના દિવસો ૨૦ કલાક જેટલા લાંબા હોય છે અને એ દિવસોની રાત્રિઓ પણ એટલી પ્રકાશમય હોય છે કે ઠેઠ મધરાતે પણ કરા કૃત્રિમ પ્રકાશની મઠઠ વિના પ્રજ્ઞામાં સરજતાથી ચાંચી શકાય. એના યુવમદેશમાંના બંદરો સિત્તાહરમારી ને ચેટ્સામે મુકામેથી તો. હતાખાના દિવસોમાં સૂરજનો અનસ્તગોળો બરાબર બે મહિના સુધી અનવરત દેખી શકાય છે.

આની રંગદર્શી ભૂમિની વિભાવ લેતાં ગમે તેવા પરદેશી મવારીનું ફિલ પણ દ્રવી ઝટે, તેમાં નવાઇ નથી.

ફિનલેન્ડની પરદેશ કચેરી (ફેરેઈન ઓફિસ)

પૈસાના બળે ખરીદી શકાય એવી ઉત્તમમાં ઉત્તમ કેળ-વણી પ્રાપ્ત કરેલા વીસથી ત્રીસ બ્રિટિશ તરફો ખાસ ચૂરી કઢાય છે, તેમાંથી દસેક પાસ થાય છે ને પાસ ચએલા દરેકને વાર્ષિક ૨૦૦ પૌંડના દરખાયાનો ઓઢો સુખત કર-વામાં આવે છે. એ ઓઢો તો ઇંગ્લેંડની ફેરીન ઓફિસનો, જે એટલો બધો રહસ્યમય છે કે એનું ઓઢાદ રહસ્ય ફૂટી નબ તો આખા યુરોપને સળગાવી દે. પ્રાઇમ મિનિસ્ટરના કમરાના મુખ્ય દરવાજા સામે આવેલી એ ઓફિસમાં પ્રવેશતા તરફ માટે બંધી ઉત્તેજક ભાવિ કારકિર્દી રાહ જોતી હોય છે.

એનું કારણ, ફેરીન ઓફિસ સહા મત્રત હોય છે. વર-સના ત્રણ સો પાંસટે દિવસ, એવીસ કલાકમાં દર ત્રણ મિનિટે, તારથી કે ટેલીફોનથી, રપાલથી કે ગેપિયા મારફત તેને ઓઢાદ સંદેશ મળતો જ રહે છે. એ બધાથી ફેરીન સેક્રેટરીને જ્ઞાત રાખવા સાડ ત્રણ પાનગી મંત્રીઓ હોય છે. એક મુલાકાતો ગોઠાવે છે ને હાઉસમાં તેને આપવાના જવાબાનું સાહિત્ય પૂરું પાડે છે, બીજો ડિરેલેક્ટરિક ને કૉન્સુલર સર્વિસ પર નજર રાખે છે ને ત્રીજો નાની બાળતો ને રોકાણો ગોઠાવે છે.

હાલના ફેરીન સેક્રેટરી લૉર્ડ હેલીફક્સ (હિલના એક

વખતના વાઇસરૉય લૉર્ડ અર્ચિંગ) એ પદના પપમા હોદ્દાદાર છે. એ પદનું એટલું સંમાન છે કે રાષ્ટ્રે મેક્ડોનલ્ડે તે વડા પ્રધાનપદ સાથે ભેળવી દેવાનું મન કરેલું. આ ઑફિસમાંથી જ લૉર્ડ હેલ્ફીફ્સ ક્ષિત્રના ૧૮ એલચીઓ ને પરદેશોમાંના ૩૨ પ્રધાનોની પ્રતિનિધિતા દોરવાળી આપે છે. એના ખાતાના પહેરે વિભાગોની કાગળીરી અર્ધા જ કેન્દ્રિત થાય છે.

પણ ફેરીન ઑફિસનાં બધાં રાફરથી ફેરીન સેક્રેટરી યે નથી બન્યોતો હોતો. એ તો છે વાર્ષિક ૩૦૦૦ પાંડોના પગારખાતો પરમેનન્ટ એડર સેક્રેટરી ક્ષિત્રના બનરુસીખાતાના એકેએક સભ્યને તે નામ સંદિત બન્યોતો હોય છે. એના જેટલી ખાનગી બાબતો વડે પ્રધાન પણ નથી બન્યોતો હોતો.

ફેરીન ઑફિસની કાગળીરી યે નાનીચુની નથી માલક પદાર્થો ને હથિયારોની દાખ્યોરી તથા આંતરરાષ્ટ્રીય યુને-ગારો પર નખતો રાખતો કપરાંત રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય અનેક બાબતો તેની સાથે સંકળાયેલી છે. એનું ૮૦,૦૦૦ પુસ્તકોનું પુસ્તકાલય આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનો સફર સંગ્રહ લેખાય છે.

ફેરીન ઑફિસનું સૌથી અગત્યનું ખાતું સંધિખાતું છે. કૉનફરન્સોની ટેબલો પર ડેલીગેટોના સંભાષણોમાં ક્ષિત્રનનું હિંત બળવવાનું કામ એ કરે છે. એકબીના નોંધવા જેની છે કે એ ખાતા મારફત પરદેશોમાં જે શાહી સંદેશો મોક-લાય છે તેમાં ઇંગ્લંડનો રાજ સામા રાનને માત્ર 'હિઝ મજેસ્ટી' કહીને નહિ, પણ રાજ્યાતમાં 'સર, માય અધર, ધૉર મેન્જે-સ્ટીઝ ગ્રાંડ અધર' કહીને સમાપ્તિ કરે છે.

ફેરીન ઑફિસને ભોંયતળીએ એક ભોંયરા જેવો ખંડ આવેલો છે. એ ત્યાંની સરકારનું ખાનગી છાપખાનું છે. કૉનિ-નેટના ગિનિસ્ટરો ને મોટામોટા અફસરોને આપવાનાં સ-ક્યુલરો તથા ખાનગી સંજ્ઞાલિપિઓ ત્યાં છપાય છે. કોઇ પણ કંપોઝીટરને તેનું આખું ખાતું ગોઠવવા દેવામાં નથી આવતું, ને જરૂર કરતાં વધુ નકલો જણાય તો એ જ વખતે સળગાવી દેવામાં આવે છે.

આજેથી એકરો છાન વર્ષ પર ન્યારે ફેરીન ઑફિસ પહેલવહેલી રમખાંડ ત્યારે સ્ટ્રાફ પર માત્ર ૧૪ જણ હતા. પામર્ટન ન્યારે ફ્રેન્ચોને દળાવવાની વાત કરતો હતો ત્યારે ૪૦ હતા. પણ આજે, અર્લ ઑફ હેલ્ફીફ્સના હાથ નીચે ૬૦૦નો સ્ટ્રાફ કામ કરે છે.

શંકાભર્યા પત્રવ્યવહાર કેમ ફેડાય છે?

હમણાં હમણાં ક્ષિતિશ પોસ્ટ ઑફિસે પોતાના મુદકમાં આપાત થતો આપનિશ સ્વીપ ટિકીટો ઉપર ખૂણ નખતો રાખતો માંડેલો છે. ક્ષિતિશ હોગ ઑફિસને મળેલા શંકા પડતા ખાનગી કાગળો ફેડવાના અખત્યારે પરથી તેની સૂચના મુજબ એણે એ કાગળીરી આદરી છે. ઇંગ્લંડના બધા સેક્રે-

ટરીઝ ઑવ સ્ટેટ્સને એવો અધિકાર છે. યુક્તમંત્રી, ગ્રાંડમંત્રી, વિદેશમંત્રી, વિમાનમંત્રી કે સંસ્થાનમંત્રી હરકેઇને કોઇ પણ પળે પોસ્ટ મારટર જનરલને હુકમ આપી અમુક કાગળો અટકાવવાના હક રહે છે જ.

પત્રલેખક કે પત્રનો મેળવનાર ભેમાંથી એકે કળી ન શકે એની તરફીથી પછી એ જન્મ ચએલા કાગળો ફેડાય છે. એ માટે અમેરિકામાં આ પદ્ધતિ ચાલતી છે: પહેલાં તો પરળીડયાની એક ખાતુએથી એક ઇચના ૧૬મા ભાગ જેટલી કાપલી ખૂણ તીફણ હથિયાર વડે બારીકીથી કાપી લેવામાં આવે છે. એથી પડેલા કાપામાંથી પછી આખો કાગળ સેરવી લેવાય છે. ત્યારબાદ એ કાગળનો ફેડો લઇ લેવાય છે, તેમાં યે સહી અને તારીખની બાબતમાં ખાસ કાળજી લેવાય છે. બધું પત્રી ગયા પછી ખાસ બનાવટના કાગળના માવા વડે એ કાપ સફાઈથી ચોડી દઈ કાગળને દળાણ આપવામાં આવે છે એટલે એ એવો અકબંધ બની નવ્ય છે કે ચુનંદો ડિટેક્ટીવ પણ તે કળી ન શકે.

બીજી રીત એકસરે વડે કાગળો તપાસી લેવાની છે, પણ એ એક જ પાનાનાં હોય તો ફાવે. એકથી વધુ પાનાં માટે તો 'સ્ટીમ એન્ડ સ્ટીલ મેથડ' જ ચોજવામાં આવે છે. પહેલાં તો ટિકીટ કપેડી લેવાય છે. પછી એ ટિકીટવાળા લંબચોરસ ભાગમાં એક કાપો પાડી કોફેટોડ સોયને મળતું એક નાનુક એવન્ટ તેમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. તેને ફેરવતાં આખો કાગળ એકે સળ પડ્યા વિના તેની આસ-પાસ વીંટળાઇ નવ્ય છે. એ વીંટળાને કાઢી તેના પર પૂર્વ મુજબ ફેડોઝ ફીની મંદિયા રાકે થાય છે. જવલ્લે જ કોઇ સંજોગોમાં એના કાપો પૂરવા કાગળનો માવો અજમાવવો પડે છે, બાકી તો ટિકીટ પાછી ચોડી દેવાનું જ રહે છે.

આપણે માનીએ કે પોસ્ટ ઑફિસના અધિકારીઓ સીલો તો નહિ કપેડી શકતા હોય, પણ એ માત્ર ભ્રમ જ છે. સીલ કરેલા કવરનું પાંખડું તપાસી, સીલની નીચે ચપ્પુનું ગરમ કરેલું ખાતું પોસ્ટમાં એ સહેલાઈથી માર્ગ આપી દે છે. પણ કોઈ વખત એ નમતું ન આપે ને અંદરનું લખાણ અગત્યનું હોય તો પોસ્ટ ઑફિસ સીલ તોડી પણ નાખે છે, ને પછી એ જ મુજબનું નવું સીલ બનાવડાવી તેની છાપ મારે છે.

તપાલને લગતું મ્યુઝિયમ

ચાલુ અને નૂની ટિકીટો, વિચિત્ર સરનામાંનાં કવરો, પોસ્ટના વિકાસની જ્યંતીઓને લગતા ફેડોઝાફો વગેરે જેવી અવનવી વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન તાજેતરમાં જ ન્યૂ હિલ્લી મુકામે ખુલ્લું મુકવામાં આવ્યું છે.

આખું એક સંગ્રહસ્થાન બેળું કરવાની ઇચ્છા હિરેક્ટર જનરલ ઑવ પોસ્ટસ એન્ડ ટેલીગ્રાફ સર લુગર્ટ સંગ્રહને

૧૯૩૦ના ન્યૂનમાં થયેલી. આજથી આરેક વર્ષ પહેલાંથી એ ખાતાએ હિંદના નુદા નુદા ભાગોમાં ખોલાતાં પ્રદેશોમાં પોતાનો એ એક રૉલ રાખવા માંડ્યો હતો.

હવે આ સંપ્રદરયાન દ્વારા હિંદની રૂપાલ પ્રજાને માટે એક કાયદું સ્મારક બેઠું થઈ શક્યું છે. એમાં સંપ્રદરયાની ટિકિટોની કીમત ચાર લાખ રૂપિયાથી થે હપર થવા ન્ધય છે. ઇ. ૧૮૫૨માં સિધમાંથી સર ખાટલ કીચરે બહાર પાડેલી પહેલવહેલી ટિકિટો—જે દુનિયાની વિરલમાં વિરલ ટિકિટોમાંની ગણાય છે—થી માંડી, હેલામાં હેલી ટિકિટોના નમૂના તેમાં આવી ન્ધય છે. પોસ્ટલ ઓફિસ કે ફેરા સર્વિફિકેટોની નુદીનુદી ડીઝાઇનો પણ ન્ધયવવામાં આવી છે.

હિંદમાં પહેલવહેલી હપાએલી ટિકિટો કે આનાની લાલ રંગની ને તાડ ને સિલ્કની ડીઝાઇનવાળી, દરે આર્યોજની હતી. એના ગાત્ર નવ સેા ન શીટો લિથોગ્રાફીથી છપેલા હતા. પણ એ કદી બહાર ન પડી, કારણ હપાવા પછી થોડા ન વખતમાં તેમને રંગ બીડી ગયો. હેવટ એ માટે આસ્માની રંગની ૮ આર્યોજની ડીઝાઇન નક્કી થઈ. તેના પરનો પહેલો વૉટરમાર્ક હાથીના માથાનો હતો, ૧૮૬૬થી તે તારાનો રહ્યો છે.

ટિકિટોનું પહેલું પ્રાકટ્ય મદ્રાસથી થયું. ઇ. ૧૮૫૪ના સપ્ટેમ્બરની ૧૫મીએ કે, ૧, ૨ અને ૪ આનાની કીમતની તે બહાર પાડવામાં આવી. ૧૮૨૬ સુધી તેા લેડનની દલાર એન્ડ કંપની ન બધી ટિકિટો છાપતી પણ ત્યાર પછીથી નારિકના સિમ્પ્સન ડિરેક્ટર પ્રેસમાં છપાય છે. નેધિવા લાયક બીના એ છે કે કંપનીનું રાજ્ય ગયું તતા ૧૮૮૨ સુધી ટિકિટો પર 'ઇસ્ટ ઇન્ડિયા પોસ્ટલ'ની છાપ હતી, જે ત્યાર પછીથી બદલી 'ઇન્ડિયા પોસ્ટલ' થઈ છે.

આ હપરાંત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દેશોની અનેક ટિકિટો એરમેઇલની ટિકિટો, પેની પોસ્ટના સ્થાપક રૉલ્ડ-ડ હિલ વગેરેના દુષપ્રાપ્ય ફોટોગ્રાફો વગેરે અનેક વસ્તુઓ એ સંપ્રદ-સ્થાન ધરાવે છે.

સંસ્કૃતિનો અકબંધ સંપ્રદ

ઈ. ૧૮૩૯ સુધી કયા પ્રકારની સંસ્કૃતિ દુનિયા પર હતી એ પાંચ હબર વર્ષ પછીની પ્રબલે કેવી રીતે બજાવી શકાય એ માટે અમેરિકાના વિજ્ઞાનીઓએ 'દાર્મ કંપ્યુલ' નામથી વિખ્યાત થયેલી એક વિશિષ્ટ રચના કરી છે. યાગબોલે જેવા આકારવાળી આ પોલી નળીનું વજન ૮૦૦ રતલ છે. કોઈ પણ પ્રકારે નાર ન પામે એવી વિદ્યુત્ ગુણવાળી 'કપલેવ' નામની વસ્તુમાંથી એનું બાહ્ય આવરણ તૈયાર કરતાં મહિનાઓ લાગ્યા છે. એ કંપ્યુલમાં ન્યુક્લીયસ, પ્રુતક અને હવર ને રીતે આજની સંસ્કૃતિને ફેલાવે થવા પાગ્યે છે એ સર્વને માઇક્રોસ્કોપ પર બીતારી અકબંધ કરવામાં આવી છે અને તેને, ન્યુક્લીયસમાં ને જગાએ ૧૮૩૯માં જન્મતમેળો

ભરાવાનો છે ત્યાં જગીનમાં પચાસ ફૂટ ઊંચે દાટવામાં આવી છે. આ કંપ્યુલનું અંદરનું બોળીયું પાયરેક્સ કાયનું છે. એમાં નાઇટ્રોજન ભરવામાં આવ્યો છે અને એને બરાબર સાફ કરી સીલ કરવામાં આવ્યું છે. એ બોળીઆને કંપ્યુલમાં મૂકતાં પહેલાં ન બીંબાય એવી વસ્તુમાં નીટાળવામાં આવ્યું છે. આ પોલાણ સાત ફૂટ લાંબું અને તેની ગંધ વ્યાસરેખા સાડા છ ઇંચની છે.

આ કંપ્યુલમાં માઇક્રોસ્કોપ હપરાંત ચારસેા કરતાં બીજ વધુ વસ્તુઓ છે. ફાક્ટન પેન, યાંત્રિક પેન્સીલ, ધડીઆળ, વીજળીનો દોર, તમાકુની ખરેચી, સુંગી, સીગારેટ, સ્ત્રીઓની હેટ, ચરમા, મંજન અને પ્રા, ફેસેરોને નમૂનો, અસ્ત્રો, દીગકટર, નુદા નુદા સિકાઓ, ધર્મીબરી શુદ્ધ અને મેળવણીવાળી ધાતુઓ, વસ્ત્રના નમૂનાઓ, કાચના તાંતણા, રબર, એસ્બેસ્ટોસ, ધાન્યના દાણા અને કોલસાના નમૂનાઓ પણ એમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. વિજ્ઞાનીઓની એવી માન્યતા છે કે પાંચ હબર વર્ષ પછી આ બધી વસ્તુઓ ભાગ્યે જ મેળવી શકાય એવી છે.

એમાં એક માઇક્રોસ્કોપ હપરાંત ન્યુસરીલ પણ મૂકવામાં આવેલ છે, જેમાં ઇ. ૧૮૩૯ની પ્રબ આપણા સમયના ઐતિહાસિક તેમજ નેધિવાત્ર બનાવેા અવલોકી ને સાંભળી શકે એવાં વીસેક દરથી ઉતારેલાં છે. (મનબંધુ)

પર્યટનના ચેન્દ્રકોને

ફરવર્થે ઉનાળે તથા શિયાળે શાળાઆના અને વિદ્યાર્થીઓના ધણા વિદ્યાર્થીઓ રજાઓમાં ફરવા નિમિત્તે હુકડીઓમાં આણ, પાવાગઢ, નર્મદાકિનારો, એમ નુદાંનુદા સ્થળોએ ન્ધય છે; આ બાદમાં અને બહેનો પૈકી ધણાં 'કુમાર'નાં વાચકો હરો એમ હું માનું છું. આ પર્યટનો ગાંઠવનારા આચાર્યો અને શિક્ષકો તેમના વિદ્યાર્થીઓને ફિસાસુચન કરીને ફરવા જવા હિંચનારની કેટલીક હુકડીઓને હપર જણાવેલી નક્કી કરેલી જગ્યાએ જવાનું ન સૂચવતાં ગાગડાંઓની મુશ્કાલો ગાંઠે એ હિંચના યોગ્ય છે. ગામડાંઓની રિયતિ દિનમતિદિન વધારે ગરીબ થતી ન્ધય છે, એ નિર્વિવાહ છે; અને ગાગડાંના પ્રાને સગજવાને માટે હુકડીઓ, આર્થિક અને સામાજિક દષ્ટિએ પગલ ગણાતા પ્રદેશો જેવા કે, મહીંઠાંડાં એજન્સી, ગહેસાણા પ્રાંત, રવાઝાંડાં એજન્સીનાં રાજ્યોની મુશ્કાલો લેશે તે વિદ્યાર્થીઓના અનુભવમાં અનેકગણો વધારો થશે; અને આ અનુભવ દેશના આર્થિક અને સામાજિક પ્રાને સમજવામાં હપથોગી થઈ પડશે. આઠ દસ વર્ષની ઉમરનાં ગાગડોને પોતાનાં વાલીઓને હિલપોપણનાં કામમાં કેવી ભતની મહેનત અને મદદ આપવી પડે છે અને રાણાઓ વગેરેના લાભ હોય તો થે કેમ જતો કરવો પડે છે તે નજીવાનું, અને જેવટ કરવારનારો હબરો બેહોતો અને મહોરોના પેસાના બદલામાં કેહું નજીવું

વળતરે મળે છે, તે નબળા માટે આ પ્રવાસ ઉપયોગી થઈ પડશે. જુડીઝીયરી નબળા દેશોને જોવા માટે આપણે આપણ તરફ જવું પડે છે, જ્યારે હમણાં જ મેં આકર્ષક દેશોને માટે ફરતા યુરોપીયન મુસાફરોને હુણવાડાના જંગલોમાં જતા જોયા.

—પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર

જુડાજુડા દેશોનાં રાષ્ટ્રગીતો

હિંદ	‘વન્દે માતરમ્’
તુર્કી	સ્વાતંત્ર્યની કૂચ
મિસર	ખેદીવસ્તોત
ઇંગ્લંડ	‘ગ્રેડ સેવ ધ કિંગ’
જર્મની	Lied der Deutschen
ઇટલી	રાહી કૂચ
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	‘My Country, 'tis of Thee’
સ્વિટ્ઝરલેન્ડ	‘Rufst du mein Vaterland’
ફ્રાન્સ	લ માર્સેયલ
સોવિયેટ રશિયા	ધી ઇન્દરેન્શનલ
ચીન	ક્રિઓમિન્ડાંગનું ગીત
ન્યાન	ક્રિમિયાયે
ગ્રીસ	મલસ્તોત
આયરિશ ફ્રી સ્ટેટ	સેનિકનું ગીત
એકરલોનાક્રિયા	‘Kde Domov Můj’
	(ક્યાં છે મારી માલોમ?)
હોલેન્ડ	Wien Nierlansch
ડેનમાર્ક	‘Kong Christian Stod Ved Hojen Mast’
બલગારિયા	શમા મારિયા
સ્વીડન	‘Der Svensku Njirtans’
નાર્વે	‘Ja vi elsker Dette Landet’
	(અલખત, અમે આ દેશને ચાહીએ છીએ)
હંગેરી	‘Ishem ald meg a Magyarat’
બેલારિયમ	લા બ્રેગાંકો
ફિનેડા	‘ધ મેપલ લીફ ફોર એવર’

૧૯૩૯ આટે કંપેન્ડર

બાળો થોડો ઘેર જઈને
ખાતો ચાંચી જગણ ગળીને
છે કંઈ થોડો છેગાળો!

ઉપસાં ત્રણ વાક્યોમાં ખાર રાખ્દો છે. તેમાંની પહેલો રાખ્દ નન્યુયારી માટે, બીજો ફેક્સ્યારી માટે એમ છેલ્લા રાખ્દ સુધી ખારે મહિના માટે ગણી લેવા.

ખારાખડીના પહેલા સાત અક્ષરો (ક,ખ,ગ,ઘ,ચ,છ,જ)ના ક્રમ પ્રમાણે રવિવારથી પહેલો દિવસ ગણીને જેટલામો દિવસ હોય તેટલામો વાર તે એ માસની પહેલી તારીખ. હાખસા તરીકે જુનની પહેલી તારીખ શોધવી છે. હવે

‘જુન’ એ છઠ્ઠો મહિનો આવે છે અને ઉપરની લીટીઓમાં છઠ્ઠો રાખ્દ ‘ચાણી’ છે. એ રાખ્દ ‘ચ’થી શરૂ થાય છે. અને ‘ચ’ ખારાખડીમાં પાંચમો છે તેથી જુનની પહેલી તારીખ રવિવારથી ગણવાં પાંચમે દિવસે—જેટલે કે ગુરુવારે—આવશે. આમ પહેલી તારીખ મળવાથી એ માસમાં બીજી કોઈપણ તારીખના વાર સહેલાઈથી મળી જશે.

—સાકરલાલ જી. પંચાલ (મરૂચ)

વિકસતું વિજ્ઞાન

રંગકિરણો વડે રંગો મટતા હોવાની વાત આપણે નાણીએ છીએ, પણ હવે અવાજનાં આદેશોથી પણ રંગો મટાડવાનું વિજ્ઞાન શીખી થયું છે, જેને ‘સાઇકોફોની’ એવું નામ આપાયું છે. સરેરાશ માણસ એક સેકન્ડનાં ૧૭૦૦ આદેશોને સાંભળી શકે છે. એથી વધુ સંખ્યાનાં આદેશોને ‘અલ્ટ્રાસોનિક કહેવાય છે ને સામાન્ય અવાજો કરતાં એક-નામાં પુરુષ શક્તિ હોય છે. એ શક્તિની જ હવે રંગ-નિવારણમાં સહાય લેવાવા માંડી છે.

હમારો ખાંધવાના કામમાં લોખંડનો ધગપેસરો દિના-દિન વધતો જાય છે. હવે અમેરિકામાં તો દરેક ઘરમાં જે બળને કાણાં પાડવામાં આવે છે ને એક પર એક પડ જોમ ચણાવું જાય છે તેમ તેમ એ કાણાઓમાં સળંગ લોહના સળિયા દાખલ કરી તેમને જકડી લેવામાં આવે છે.

પૃથ્વી પર વસતા જંતુઓની આજ સુધીમાં પાંચ લાખ-થી વધુ જંતો નોંધવામાં આવી છે ને દિવસોદિવસ તેમાં નવા ઉમેરા થતા જ જાય છે. એક અમેરિકન વિજ્ઞાનીએ કોમાંની કેટલીક જંતોના અવકાસ બાદ ધણી હેરાત પમાડે એવી બાબતો બહાર આણી છે. એના કહેવા મુજબ રૂંઝાન માખી બે જ કલાકમાં એના પોતાના જેટલા વજનનું ખાઈ જાય છે. પણ મોનાઈ જંતુના પતંગિયાની ઇયળની બૂખના પ્રમાણમાં તો એ કંઈ વિસાતમાં નથી. એ ઇયળ જેટલી આપણી હોજરીની તાકાત હોય તો એક જ મિનિટ આપણે ૧૦૦ રતલ ખોરાક ઉડાવી નહીં. પોલી ફેમસ જંતુના વંદાની રૂઝિનો દાખલો પણ એવો જ છે. એની ઇયળનું વજન સાત અઠવાડિયામાં ૪,૧૪૦ ગણું વધે છે. આપણામાંથી કસ રતલ વજનનું બાળક એ રીતે રૂઝિગત બને તો એટલા સમયમાં તેનું વજન ૨૦ ટન થવા જાય.

ધણા વખત સુધી બંધ પડેલા ઘરમાં પ્રવેશતાં આટલું ખ્યાલમાં રાખવું:

ફરવાને ખોલીને તરત અંદર જવા નહિ.

ફાનસ લઈને અંદર જતા નહિ.

ધારા યા આમલીના પાણીથી કે માત્ર પાણીથી પલાળેલા કપડાથી મોં ઢાંકીને જવાય તો વધુ સારું.

બડાદુર ગ્રીક સૈનિક પોસેનિયસે શત્રુ ધરાનીઓને છાની મદદ આપવા માટે લખેલા પત્રો પકડાતાં સળથી બચવા તે એક દેવળમાં ભરાયો. દેવળમાં કોઈને પકડાય નહિ, તેથી લોકોએ દેવળનું બારણું પૂરી નાખી એને ત્યાં જ જીવતા ચણી લેવાનું ઠરાવ્યું. અને એ પૂરવામાં પહેલો જ પથર એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ મૂક્યો: એ વૃદ્ધ સ્ત્રી તે પુત્રના દેશદ્રોહનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતી તેની માતા.

અનેકાર્થી શબ્દ: કાતર=કાતરવાનું ઓળર; બીકણ કે કાયર, દુ:ખી, ભય-ભીત; કતારાનું યા વાંકું; વાળ ખરી પડવાનો જનાવરોને થતો એક રોગ; કાતરના જેવી ધારવાળી પાતળી ડીકરી કે પતંગ.

ગણિત-ગમત

અમુક રકમ ધારો; તેમાં એક ઉમેરો; જે આવે તેને બે વડે ગુણો; એ ગુણાકારમાંથી ત્રણ બાદ કરો; પછી જે આવે તેને બે વડે ભાગો. હવે જે આવે તેમાં ૩ (અરધો) ઉમેરો એટલે તમારી ધારેલી રકમ આવશે!

કહેવતોના અર્થ: 'જમતો પરાણો ભેંસ માને': ભોજનને અંતે પરાણો માટે ધરધણીએ દુધ મગાવતાં સ્ત્રીએ ભેંસ વસૂકી ગઈ હોવાનો જવાબ આપ્યો. પરાણોએ કહ્યું, 'કંઈ નહિ, મારે ત્યાં ખાડું છે તેમાંથી એક મોકલો આપીશ.' પણ ઘેર જઈને એ વાત જ બૂલી ગયો. કામ લેતી વખતના ગરબક માણસની વૃત્તિ કામ સર્યા પછી ફરી જાય છે તેના ઉદાહરણમાં આ કહેવત વપરાય છે. એને મળતી કહેવતો: 'ગરજ સરી કે મતિ ફરી (અથવા વૈદ વેરી)'; 'ગૂમડું ફૂટ્યું કે વૈદ વેરી' વગેરે.

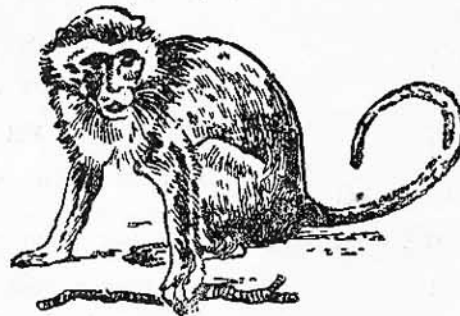
શિક્ષક:(ડેવિડની વાત કરીને)સિંહની ગુફામાં જઈને યાહું કોણ આવેલું, રમુ? રમુ: સિંહ, સાહેબ.

તંદુરસ્ત સાપ દર બે મહિને પોતાની કાંચળી બદલાવે છે.



અમેરિકાના મિસૂરી પ્રાંતનો રહીશ વિલિયમ મેક્ક્સન આંધળો છે, હાથ પણ ગુમાવ્યા છે; છતાં હું કે તમે વાંચી શકીએ તે કરતાં યે સરળતાથી શ્રેષ્ઠ પુસ્તકો પર જીમ ફેરવતો વાંચી શકે છે. ઇ. ૧૮૮૩માં પોતાની સ્ત્રી સાથે કેલો-રાડોની પથરોની ખાણોમાં પહોંચ્યો. ત્યાં સુરંગ કોડતાં અકસ્માતે ઝડપાયો. હવામાં ત્રીસ ફૂટ ફેંકાયો તેમાં તેના હાથ અને આંખ ગયાં. બધા આંધળાઓ બ્રેલલિપિ હાથ ફેરવીને વાંચે છે, પણ આને તો તે સાધન પણ નહોતું. જીમનું ટેરવું ગરમ કે ઠંડું કહી શકે, પણ આકૃતિ કહે એ કોણ જાણે? પણ ધીરજ અને આત્મવિશ્વાસ રસ્તો કરી આગે છે. તેનો શિક્ષક બરડા પર આંગળીનો લીટો કરે અને તે પ્રમાણે જીલ કાગળ પરનો મરોડ પરખે. એ રીતે તે વાંચતાં શીખ્યો અને આજે પોતાને જરાય દુ:ખી માનતો નથી.

દુનિયાભરમાં પુસ્તકપ્રકાશનમાં પહેલે નંબરે અટન (વર્ષે ૧૭,૦૦૦ ઉપરાંત) અને બીજે નંબરે અમેરિકા (વર્ષે ૧૧,૦૦૦ ઉપરાંત) આવે છે.



માંકડાં શરીર ખંજવાળે છે તેનું કારણ તેમના વાળમાં ચાંચડ હોવાનું નથી. શરીર પર બાઝી ગયેલાં એના પરસેવાના બારીક કણો માટે એ ખંજવાળે છે.

આઝિઘમાં એક જાતનાં ઝાડ થાય છે, જેનું લાકડું એવું તો લાલચોળ હોય છે કે અંગારા જેવું લાગે. પોર્ટુગીઝો અંગારાને 'અઝા' કહેતા હોઈ, એના પરથી એ દેશનું નામ આઝિઘ પડ્યું.

બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં ભોજપત્ર સિવાય, લાકડાં, ઘેરાનાં ચામડાં, હાડકાં, નળિયાં, સીસા લોઢા કે ત્રાંજાનાં પતરાં, ઇંટો તથા છીયો પર લખાએલી ચોપડીઓ પણ છે.

'હિઝ મેજેસ્ટી'નો ખિતાબ પહેલો ફ્રાન્સના રાજા નવમા લૂઈ માટે સ્થપાયો. તે પહેલાં રાજા જો 'હિઝ હાઈનેસ' અને 'હિઝ ગ્રેઇસ' કહેવાતા.

આરપાર જોઈ ન શકાય એવો કાચ બનાવવાની બહુ સહેલી રીત છે: ઠંડા પાણીમાં બે ચમચી એપ્સન સોલ્ટનું કરેલું મિશ્રણ તે પર લગાડી દેવું.

દુનિયામાં દૂકામાં દૂધી રેલવે રોગના વેટિકન સિટી (પોપના નિવાસ-સ્થાન)માં છે. તે માત્ર એક માઇલના ત્રીજા ભાગ જેટલી જ લાંબી છે.

તાજાં ટમેટાંનાં ડીંટડાંને મીણ ચોંટાડી રાખવાથી તેનું તાબપણું ટકે છે.

છાલ સાથે રાંધેલા બટાટા સંધિવા ઉપર ફાયદો કરે છે.

છત્રી પરના કાદવાના ડાઘ મેથીલે-ટેડ રપીરિટથી તદ્દન સાફ થશે

૧૯૦૭માં અમેરિકાનું સેગ્વીન ગામ ૨,૭૩૪ કલાક ધુમ્મસે ઢંકાઈ રહેલું!

કલાકે ૬૦ માઈલ ગતિના પવનનું દબાણ દર ચોરસ ફૂટે ૧૮ પૌંડ હોય છે.

મચ્છર દોઢ માસ બૂગ્યા રહી શકે છે.

નેપોલિયન બિલાડીથી ખીતો હતો!

કોપનહાગનમાં ચાર મેયર ચુંટાય છે



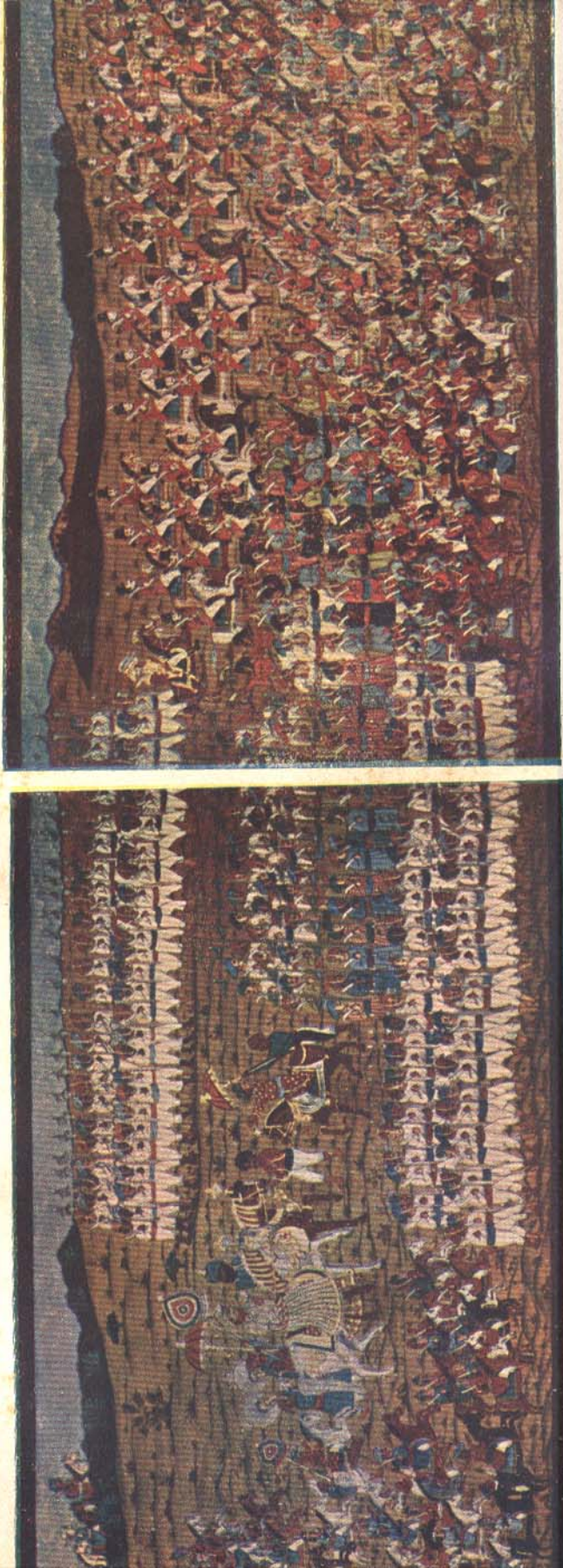
શ્રી ડોટો હરિશાઈ



ફોટોગ્રાફી હરીશાઈનું પરિણામ

ઉપર : ડાબી બાજુ, 'જ્ઞાનસવાળો'—ભાઈ ચીમનલાલ વોરા (ભાવનગર) પહેલું ઇનામ; જમણી બાજુ, 'સાંજશોભા'—ભાઈ રમણીક શાહ (ભાવનગર) ત્રીજું ઇનામ; નીચે : ડાબી બાજુ, 'ટિળકનું સ્મારક' ભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ (ખાનપુર) બીજું ઇનામ; જમણી બાજુ 'પતિહારી'—ભાઈ જયકુમાર પંડ્યા (અમદાવાદ) કુત્તેજના ઇનામ.





કરનલ બેલીની સામે થવા માટે ટીપૂના સૈન્યની ફૂંચ

(From Wall Paintings; Daria Daulat Bag, Mysore, with the kind permission of the Superintendent, Government Gardens, Mysore.)

‘ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય’ એ નામના પંડિત કુંજરાલલજીના વિખ્યાત
ગ્રંથના તાલેતરમાં બહાર પડેલા અનુવાદના ગ્રંથ ૧લા માંથી
પ્રકાશક શ્રી ચતુર્ભુજલાલ જશાણીના સોગન્ધથી